

свештеник др Александар Прашчевић

**На размеђу епоха
Улога Српске Православне Цркве у
односима са муслиманима (1920–1958)**

За издавача
Милан Трпковић

Рецензенти:
Ангелики Зјака
Драган Симеуновић
Мирољуб Јевтић
Срђан Симић
Атанасиос Г. Атанасиадис

Лектура, коректура и прелом текста
Кључ издаваштво

Дизајн
Knjigosaurus

Штампа
Birograf, Београд

Тираж
300

Издавач
Кључ издаваштво д.о.о.
Сланачки пут 20, 11000 Београд
www.kljuczdavastvo.rs

Copyright © Александар Прашчевић
Copyright овог издања © Кључ издаваштво

ISBN: 978-86-82198-33-8

Наслов првог издања: *Дијалог између православних хришћана и муслимана. Допринос патријарaha српских Димитрија, Варнаве, Гаврила и Викентија дијалогу са муслиманима (1920–1958)*. Епархија рашко-призренска, 2019.

свештеник др Александар Прашчевић

НА РАЗМЕЂУ ЕПОХА

**Улога Српске Православне Цркве у
односима са муслиманима (1920–1958)**

Београд, 2026

Садржај

<i>Модуси зближавања православних хришћана и муслимана на Балкану</i> – проф. др Драган Симеуновић.....	10
<i>Путеви ка разумевању православних Срба и муслимана</i> – проф. др Мирољуб Јевтић.....	14
Увод.....	21
Патријарх српски Димитрије 1920–1930.....	25
Обнова међуверског суживота.....	25
Један је Бог.....	30
Хоџин целив покојном Патријарху.....	32
Патријарх српски Варнава 1930–1937.....	36
Верска трпељивост.....	36
Међуверска мисија Патријарха.....	44
Посета Патријарха Босни, Херцеговини и Далмацији.....	50
Опроштај муслиманâ са покојним Патријархом.....	76
Патријарх српски Гаврило 1938–1950.....	84
Једнакост и равноправност као залог опстанка.....	84
Позив на међуверску толеранцију.....	89
Преласци из православља у ислам.....	92
Сусрет Патријарха са муслиманским представницима.....	97
Освећење храма у Добоју.....	148
Патријархова посета Сарајеву.....	151
Патријархова посета Прибоју.....	158
Саучешће Реис-ул-улеме поводом упокојења Патријарха.....	163
Патријарх српски Викентије 1950–1958.....	165
Помиритељ хришћана и муслимана.....	165
Верска толеранција у Котор Вароши.....	169
Реис-ул-улема на пријему код Патријарха.....	173
Овековечен спомен међуверског пријатељства.....	177

Прилози.....	183
<i>Коран и Јеванђеље</i> – Др Тихомир Д. Радовановић.....	186
<i>О толеранцији</i> – Аноними аутор.....	208
Честитке муслимана.....	213
Библиографија.....	223
Архив Кабинета Патријарха српског.....	223
<i>Гласник</i> . Службени лист Српске Православне Цркве.....	223
Дневни лист <i>Политика</i>	229
Књиге.....	232
Часописи.....	232
О аутору.....	233

Деоби и поцепаности радују се само чудотворци зла, они црни мађионичари, но томе се не радују ни хришћани ни муслимани нити ико у овој земљи ко се Бога боји и народ свој воли. Зато ће од сада и свештеници по црквама и хоће по џамијама и сви поштени родољуби по домовима и у срцима својим морати узносити молитве Богу за јединство народно у духу и истини!

Свети Владика Николај Охридски и Жички

Карта Српске Православне Цркве на Балкану¹

¹ Карта Српске Православне Цркве на простору бивше Југославије. Аутор: Ivan25 - Hadži Ljubiša Gvoić, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15353536>

Модуси зближавања православних хришћана и муслимана на Балкану

Спис др Александра Прашчевића „Патријарси српски Димитрије, Варнава, Гаврило и Викентије у дијалогу са муслиманима (1920–1958)” представља научну монографију коју је аутор написао у склопу постдоктората на Теолошком факултету Аристотеловог универзитета у Солуну, под менторским руководством проф. Ангелики Зјака (Angeliki Ziaka).

Поставивши као предмет свог научног истраживања допринос патријараха српских Димитрија, Варнаве, Гаврила и Викентија дијалогу православних хришћана са муслиманима у временском периоду од 1920. до 1958. године, а тиме и њиховом суживоту на Западном Балкану, аутор се нашао пред нимало лаким задатком будући да се тема хришћанско-муслиманског дијалога у наведеним оквирима први пут обрађује на научној основи, што је без сумње условило изузетан истраживачки напор на плану консултовања адекватних архивских извора и рецентне литературе.

Монографија је структурно подељена на увод, четири поглавља и прилоге, иза којих следи адекватно развијена библиографија.

У првом поглављу, које је посвећено речи и делу патријарха српског Димитрија, аутор кроз више потпоглавља показује његов напор да у периоду од 1920. до 1930. године, дакле у првој поратној деценији, обнови међуверски суживот у највећој могућој вери, вођен максимумом „Један је Бог”, при чему аутор констатује да је патријархов труд добио свој одзив у сличном поступању муслиманске стране, што се симболично најбоље одсликало кроз целив покојном Патријарху од стране једног хоце.

Ауторов смисао за уочавање и истицање битног у говору и деловању српских патријарха на плану унапређења дијалога православних хришћана и муслимана, мада присутан у целом делу, посебно је дошао до изражаја у другом поглављу монографије, у ком су изложени напори патријарха српског Варнаве у периоду од 1930. до 1937. године да се очува и уздигне крхка верска трпељивост између православних хришћана и муслимана. Са великом пажњом и са осећајем за детаљ обрађена је међуверска мисија патријарха Варнаве, а посебно његова посета Босни, Херцеговини и Далмацији. Поглавље се завршава приказом опроштаја муслиманâ са православним патријархом Варнавом, који сликовито сведочи о вредности његових уложених напора.

Вероватно најделикатнији период када је реч о односима, а не само дијалогу православних хришћана и муслимана јесте период од 1938. до 1950. године, када је на челу Српске Православне Цркве био патријарх српски Гаврило. Било је то не само време страшног, незапамћеног покоља православних хришћана на овим просторима, већ уједно и време које је давало прилику обема верским странама за исказивање човечности према сабраћи друге вере.

Вибрантност трећег поглавља, које је аутор посветио овом периоду, изразито је појачана чињеницом да је након Другог светског рата наступио изузетно тежак период за све верске заједнице у Југославији услед изразито антирелигијског става и прогона свих верника од стране комунистичких власти. Аутор са великим умећем показује адаптивност Српске Православне Цркве и њеног врха изазовима времена у коме се она нашла заједно са својим верницима, прихватајући братство и јединство као не само државни, већ и као општедруштвени постулат, уз јасан позив на међуверску толеранцију.

Коришћена историјска грађа сведочи о плодноним сусретима патријарха Гаврила са муслиманским представницима током његових посета Добоју, Сарајеву, Прибоју, али и о сложеним односима између православних хришћана и муслимана у окупираној Босни и Херцеговини, те о стању у хришћанско-муслиманским односима у епархијама бањалучкој, зворничко-тузланској, дабробосанској, захумско-херцеговачкој и горњо-карловачкој. Аутор је посебно поглавље са правом посветио политичкој димензији хришћанско-муслиманских односа у Босни и Херцеговини током Другог светског рата, као и резолуцијама босанско-херцеговачких муслимана које се тичу положаја православаца.

Последње поглавље у књизи посвећено је миротворној улози патријарха српског Викентија у периоду од 1950. до 1958. године као веома великог борца за верску толеранцију који је због тога са правом назван помирителем хришћана и муслимана.

Посебан и уједно веома важан део ове монографије чине *Прилози* у којима су дати први радови у нас на тему блискости и супростављености хришћанства и ислама, као и на тему толеранције, али и потресна сведочанства о „реметиљачким факторима” у хришћанско-муслиманским односима током Другог светског рата.

Израда ове монографије је за сваку научну похвалу, не само услед њеног постигнућа на плану постављених научних циљева да се што објективније осветли православно-муслимански дијалог на највишем нивоу, већ и услед њеног постигнућа на плану осветљавања оних речи и поступака српских патријарха који су градили мостове братства међу православним и муслиманским верницима као важног друштвеног циља. За сваку похвалу је и то што ова монографија настаје у времену када је написано можда и превише текстова о томе шта све

православце и муслимане дели, а премало оних који указују не само на тренутке, него и на модусе њиховог зближења. У том смислу, ова изванредна монографија др Александра Прашчевића представља не само пун погодак у погледу испуњавања празнине у нашој научној ризници када је реч о теми православно-исламских релација, већ и у погледу давања примера какве теме нам требају данас ако хоћемо да идемо стопама наших мудрих верских вођа какви су били патријарси Димитрије, Варнава, Гаврило и Викентије.

Књигу најтоплије препоручујем за објављивање и читање уверен да је она велики допринос не само у богословским, већ и у друштвеним и историјским наукама.

Др Драган Симеуновић,
редовни професор на Факултету политичких наука
Универзитета у Београду

Путеви ка разумевању православних Срба и муслимана

Ако треба правити хијерархију односа православних Срба са било којом верском заједницом, онда прво треба видети са којом су верском заједницом православни Срби највише у додиру. Ако се суди по литератури и броју писаца свих врста, научника, публициста и новинара, видеће се да, по томе судећи, та верска заједница јесу римокатолици. Пре свега Хрвати, а онда и други, као на пример Мађари. То је трагична грешка због које Срби плаћају крвљу, губљењем територија и, на крају, и идентитета. И поред бројних спорова које су православни Срби имали са римокатолицима, историјски подаци нам неумољиво показују да је то погрешно.

И у средњем веку, док су јужнословенске државе још постојале, заједнички живот православних и римокатолика се, поред догматских разлика, ипак одржавао на релативно стабилном нивоу. Католичке породице су играле крупну улогу на двору српских краљева и царева, а узмимо на пример которске Буће. Њих је чак и песма опевала, показујући њихову моћ. Као на пример: „Царе даје, ал’ Бућа не даје”. То је показивало колику је снагу имао протовестијар цара Душана, Которанин и римокатолик Никола Бућа.

Када долази до муслиманско-османских инвазија, православно српско становништво бежи од погрома у римокатоличке земље, Мађарску и Аустрију. Од почетка се над Србе надвила прозелитска опасност римокатоличке цркве. Маса Срба је поунијађена, римокатоличена и тако се претварала у Хрвате и Мађаре. Али, свеједно, и поред таквих притисака, православни Срби се не враћају

у исламску османску државу, показујући где им је ипак боље.

Српска православна модерна култура рођена је у Сентандреји у римокатоличком окружењу. На територијама некадашње Аустрије изграђени су бројни храмови, па чак и сеоске цркве нису мање монументалне од Саборне цркве у Београду.

А шта се десило на другој страни, где су владали муслимани? Ту скоро да није нетакнуто преживело ниједно ремек-дело православне хришћанске уметности. Кад кажемо није преживело, не мислимо да и данас не постоје Грачаница, Сопоћани, Пећка патријаршија, Дечани и други. Али како су преживели? Ниједан од ових храмова није остао нетакнут. Грачаница је једно време служила као штала. Србија је обновљена у борби са исламом, не са римокатолицизмом. Али, упркос томе, ова чињеница се некако потискивала. Није да у нашим историјским списима нема спомињања ислама. Али се све то некако умањивало и стављало под односе са Турцима, за које није спорно да су били муслимани. Али национални појам Турчин преовладава у опису односног периода. А нација је секуларна категорија. Заборавља се на оно, на шта упозорава Вук Караџић: „У царству турскоме ко гођ вјерује у свјеца Мухамеда, он се зове и јест Турчин”. Тако се види да су сви наши односи са „Турцима” били односи са муслиманима. Зато када деца данас уче о Мишарској бици, где су се сукобиле „турска” и српска војска, деца не знају да ти Турци нису никакви етнички Турци, већ босански муслимани, људи који су говорили српски језик. Уосталом, њих предводи Сулејаман паша Скопљак, исламизирани Србин из Ускопља у Босни и отуд Скопљак.

Православни Срби као да су хтели да забораве тај страшни, најдужи период своје историје који је трајао од 1344. године, од битке код Стефанијане, до 1912.

године. А продужио се кроз качачки покрет и после Првог светског рата, у Независној Држави Хрватској кроз рат од 1992. до 1999. године.

Жеља да се то заборави види се из једног енормно важног податка. Велики историчар, академик Станоје Станојевић, уредио је „Народну енциклопедију српско-хрватску-словеначку” у 4 тома. И у тој Енциклопедији, веровали или не, како нас учи *Политикин Забавник*, нема одреднице ислам, нити Мухамед. Добро сте прочитали. Као да су муслимани, и тада огромна маса светске популације, и веровесник ислама Мухамед за православне Србе неважни. А само 13 година пре појаве првог тома истог, у Новом Пазару је владала исламска идеологија.

Већ из тог податка види се колика је празнина у нашој литератури коју ваља попунити. Ако је за утеху, водећа личност наше Свете Мајке Цркве, Његова Светост Патријарх српски Иринеј ми је у једном давном разговору, док је још био Владика нишки, рекао да му је познати историчар наше цркве Ђоко Слијепчевић још давно пре тога казао да је за српски народ и Српску Православну Цркву много већи изазов ислам него римокатоличка црква. То даје наду да ће и политички делатници то разумети, а то до сада није био случај.

Свестан те чињенице др Александар Прашчевић је кренуо да, барем део те огромне празнине, попуни. Изабрао је најдиректнији могући пут. Одлучио се да представи односе православних и муслимана од тренутка деловања ових двеју конфесија у заједничкој држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, створеној после Првог светског рата, до данас. При томе, изабрао је најважније представнике српског православља – патријархе Српске православне цркве. Са жељом да кроз представљање њиховог пастирског рада покаже како

су они све чинили – што је у њиховој моћи, да живот припадника двеју конфесија учине што сношљивијим.

До сада је др Прашчевић обрадио и штампао три монографије које је насловио „Дијалог између православних хришћана и муслимана”. У њима је анализирао деловање двојице патријараха који су на трону Српске православне цркве били пре садашњег поглавара, Његове Светости Патријарха српског Иринеја. Ради се о две монографије које представљају допринос блаженопочившег патријарха Павла. Прва обрађује његову комуникацију и дијалог са муслиманима од 1990. до 1997. године, а друга контакте, активности и сарадњу патријарха Павла са муслиманима од 1998. до 2009. године.

Трећа до сада објављена монографија односи се на дијалог са муслиманима који је водио блаженопочивши патријарх Герман. Она покрива читав период његовог управљања Српском православном црквом.

Све три књиге представљају велики допринос разумевању укупних православно-муслиманских односа у нашој држави, односно у нашим државама, јер се заједничка држава распала у крвавом рату 1991–1999. године.

Када је сагледао свој учинак, др Александар Прашчевић је лако схватио да, када је већ толико урадио, да нема смисла оставити по страни ни период који је претходио делатности ове двојице патријараха, односно период који покрива време после Првог светског рата до устоличења на трон Светога Саве патријарха Германа. Зато је одлучио да комплетира историју односа православних и муслимана новом монографијом посвећеној анализи сарадње његових претходника са муслиманима.

Свестан те чињенице, прионуо је на мукотрпан посао и пред нама се налази нови рукопис насловљен „Дијалог

између православних хришћана и муслимана: Допринос патријараха српских Димитрија, Варнаве, Гаврила и Викентија дијалогу са муслиманима (1920–1958)”.

Ја имам посебно задовољство и част да пишем неку врсту рецензије за ову веома важну научну публикацију.

Основни поглед на публикацију која је преда мном јесте да се ради о веома студиозном научном раду. Аутор се потрудио да пронађе и отргне од заборава веома важна документа која би можда била изгубљена, да их он није прегледао. А литература је основни услов да једна књига, која претендује да буде научна монографија, буде ваљана и достојна да јој читалац поклони време. Судећи по томе, др Прашчевић је користио прворазредну грађу: Архив Светог Архијерејског Синода, Архив Кабинета Патријарха Српског, Гласник, службени лист Српске православне цркве, текстове из дневног листа Политика, итд.

На први поглед се види да се ради о прворазредној грађи, у принципу непознатој широј јавности. А то је оно што чини основ да се напише озбиљна научна монографија. Дакле када се има у виду који су извори, и кад се види да су они квалитетни, тешко је од талентованог и вредног аутора, какав је др Прашчевић очекивати слаб резултат. И то се у овом случају показало као тачно.

Рукопис представља изванредан и проверен избор информација за разумевање укупних православно-муслиманских односа на нашим просторима од 1920. године до увођења у трон патријарха блаженопочившег Германа (Ђорића). Из њега се сваки заинтересовани може информисати на ваљан начин о томе како су се ти односи одвијали. Посебно је важно да аутор скреће пажњу на праксе које су у нашој широј јавности потпуно непознате. Таква је, рецимо, промена вере из сасвим користољубивих разлога који са стварном вером немају никакве везе. Овде

се ради о промени вере којој су приступали православци да би своје прељубничке везе легализовали.² Јер ислам признаје полигамију, а православље не. Исто као што православље ограничава разводе бракова. Док ислам дозвољава неограничен број развода.

Оваква пракса, која је овде прецизно документована, саблажњавала је предратну јавност. Тада су познати интелектуалци више пута мењали веру да би могли да склапају брак са разним женама.

Овде тај део монографије показује сву противуречност правног поретка који је владао у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији. Тако да постаје занимљив не само онима који се баве укупним православно-муслиманским односима, верским дијалогом, и другим, него и онима који се баве историјом права на нашим просторима и упоредном правном традицијом. Зато што пружа изванредан увид у историју правне праксе у нашој тадашњој земљи.

Овај мали излет у конкретна правна питања која се тичу живота обичних људи требало би да буде пример колико је рукопис др Прашчевића користан и на много ширем нивоу него што је то верски дијалог православних и муслимана.

Књига показује да је врх Српске Православне Цркве чинио све што је било у његовој моћи да промени дуготрајно лоше међуверске православно-муслиманске односе. И то у сасвим промењеним околностима када Српска православна црква има далеко бољи положај, јер, упркос једнакости традиционалних вера, загарантованој законом, краљ је ипак православац, барем номинално, исто као што су то и сви председници влада те државе. Овај рукопис показује да Српска православна црква није

² Познати књижевни критичар Милан Богдановић је променио веру и добио име Мефаил. Он је отац бившег градоначелника Београда, Богдана Богдановића. Овде цитирано према: *Време*, Београд, 15. 9. 1937, стр. 9.

злоупотребљавала ту чињеницу, што је најсигурнији доказ да је чинила све што је у њеној моћи да односе православних и муслимана унапреди.

Због свега реченог препоручујем ову монографију свима који се баве међуверским односима. Јер ће из ње научити много ствари које нису знали. И сасвим сам сигуран да ће ова књига остати трајни извор за разумевање укупних православно-муслиманских односа на нашем простору.

Др Мирољуб Јевтић,
редовни професор на Факултету политичких наука
Универзитета у Београду,
оснивач предмета *политикологија религије,*
и уредник и оснивач часописа *Политикологија*
религије

Увод³

Историја односа између православних хришћана и муслимана на Балкану је исписана како позитивним, тако и негативним догађајима. Чињеница да су и једни и други већ вековима настањени на истом географском подручју, не само једни поред других, него и једни са другима, упућује на закључак да је међу њима постојала, као што и данас постоји, сарадња, макар у вези са неизбежним животним питањима. Ипак, у литератури о међуверским односима недостају научноистраживачки радови са освртом на хришћанско-муслимански суживот. Узроци таквог стања могу бити кратки временски интервали између честих сукоба и ратова, који нису остављали простора за развој дијалога, док је суживот, уз многобројне потешкоће и разне изазове, увек био реалност на терену. Овај феномен указује на постојање дубоко укореењених незваничних друштвених механизма који су често били отпорнији на политичке потресе него што то званична историографија признаје. Тиме се намеће закључак да народни суживот на Балкану поседује сопствену динамику, која често превазилази теоријске и политичке дефиниције, те стога захтева суптилнији истраживачки приступ.

У политичким околностима насталим по завршетку Првог светског рата, на Западном Балкану створена је једна велика вишенационална држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Она је под тим именом постојала од

³ Овај рад је настао као резултат самофинансирајућег научног истраживања у склопу постдоктората на Теолошком факултету Аристотеловог Универзитета у Солуну, на тему: *Допринос Српске Православне Цркве дијалогу са муслиманима*, под менторским руководством професорке др Ангелике Зјака.

1918. до 1929. године, када је преименована у Краљевину Југославију, и под тим именом постојала до 1941. године. Њени грађани су били православци, римокатолици, муслимани, јевреји, протестанти и други. Српска Православна Црква, руковођена Светим Архијерејским Сабором, а на челу са Патријархом српским, подржала је идеју успостављања братства, јединства и равноправности свих народа и припадника различитих вероисповести. Јеванђељска мисија православног клира, која подразумева проповедање љубави, мира и суживота међу свим народима, подударала се са идејном државном политиком успостављања равноправности свих грађана, без обзира на етничку и верску припадност. На том путу било је много изазова и проблема који су остали без адекватног решења. Ипак, управо ти изазови сведоче о сложености преласка са империјалних модела верске толеранције на савремени концепт грађанске равноправности у оквиру националне државе.

Највећа опасност међуверском суживоту били су екстремни елементи, инспирисани сепаратистичким и клерикално-националистичким интересима, који су се дивили идеологији етничког чишћења. Почетак Другог светског рата отворио је пут ка власти најозлоглашенијим личностима које су, под плаштом верских и националних интереса, радиле на истребљењу својих суседа, без милости према незаштићеним старцима, женама и деци. Тим злочинцима супротставили су се појединци, иако сабраћа злочинцима по крви и вери, али не и по идеологији злочина. По завршетку Другог светског рата, власт у Југославији су, уз подршку међународних фактора, преузели комунисти, који су обновили рад на „братству и јединству” у контексту секуларног друштвеног поретка. Српска Православна Црква подржала је државни интерес у том погледу, иако је била незадовољна законима који

су дефинисали њен институционални статус и положај у држави, као и односом државних органа према православном клиру и верницима.

На основу чланака објављених у *Гласнику*, службеном листу Српске Православне Цркве, могуће је упознати се са напорима српских православних архипастира и пастира на развоју међуверског суживота са муслиманима у периоду пре и после Другог светског рата. Углавном је реч о описима архипастирских посета местима где су православни хришћани и муслимани живели једни са другима. То су били моменти када су се српски патријарси обраћали православним верницима, подстичући их да живе у међусобној љубави и са следбеницима других вероисповести, не штедећи се да једни другима буду од користи.

У дневном листу *Политика*, у коме су на афирмативан начин описани напори клира Српске Православне Цркве у изградњи и очувању међуверског суживота, могу се пронаћи и многи корисни подаци о односима између православних и муслиманских верских великодостојника који недостају у црквеној штампи. Из тог разлога, чланци из овог дневног листа нису послужили само као допуна већ постојећих описа интересантних догађаја и појава, него су у неким случајевима коришћени и као основни извор података. Дискрепанца између црквене штампе и светских дневних листова попут *Политике* открива нам различите нивое на којима се међуверски дијалог одвијао, од стриктно верских оквира до свакодневне дипломатије и јавне репрезентације верских лидера. Оваква синтеза извора омогућава нови увид у то како је верски идентитет обликован и кроз јавну комуникацију и друштвено деловање, а не само кроз богослужбену праксу.

Историјски приказ доприноса патријараха Српске Православне Цркве дијалогу са муслиманима допуњен

је једним приложеним радом архимандрита др Тихона (Радовановића), који је написао теолошку расправу о сличностима и разликама између православног хришћанства и ислама.

С обзиром на то да се тема хришћанско-муслиманског дијалога и суживота на Западном Балкану у горенаведеним оквирима први пут обрађује на научној основи, могући су извесни пропусти и недостаци који ће, свакако, уз аргументовану критику бити исправљени у следећем издању. Неке исправке и измене већ су учињене у овом другом издању. Иначе, целокупан рад ограничен је чињеницама у вези са доприносом православних црквених великодостојника дијалогу са муслиманима, без улажења у опште информације о другим упоредним друштвеним, политичким и међуверским токовима.

Још једна запостављена тема у хришћанско-муслиманским односима на Балкану, која заслужује да буде научно обрађена, односи се на исцељења (чудесна оздрављења) муслимана у православним светињама (храмовима и манастирима). С тим у вези, тек предстоји студиозан научноистраживачки рад, али сâм контекст је врло значајан за хришћанско-муслимански суживот уопште, док располажемо неким примерима из периода који је временски оквир овог истраживања. Пред моштина Светог Јоаникија Девичког исцељивали су се, поред хришћана, и многи муслимани. У летопису манастира Девич остала су записана сведочанства о исцељењу „Рамика Аљимета из села Мужевине код Истока (15. септембра 1955 г.) и Исинаји Куфа из села Драгољевца (30. маја 1956 г.), а такође и Рамадана Назитраја из села Коша код КLINE у априлу прошле 1972. године”.⁴

⁴ Свети Јоаникије Девички. *Беседа*. Информативна служба Епархије бачке. 8. мај 2012. године. <https://www.beseda.rs/beseda.php?CAST=emisija&opcija=opsirnije&strana=4526>

Патријарх српски Димитрије 1920–1930

Обнова међуверског суживота

Патријарх српски Димитрије устоличен је на обновљеном трону Светога Саве у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. октобра 1920. године у Саборном храму у Београду, док је свечани чин устоличења извршен августа 1924. године у манастиру Пећка Патријаршија. Он је, проживевши живот сиромашног дечака, парохијског свештеника, епархијског архијереја, митрополита и високог државног званичника, дочекао избор за поглавара васпостављене Српске Православне Цркве. Његов животни пут, обележен непосредним контактом са народом на свим нивоима црквене јерархије, дубоко је обликовао његову способност разумевања сложених друштвених прилика у новоствореној држави. Његова патријарашка мисија почела је по завршетку ослободилачких ратова и Првог светског рата, у периоду обнове свих народних институција. У подизању храмова из пепела и укрепљењу духовног живота православних верника, сусретао се са следбеницима других вероисповести, међу којима су били и муслимани. Патријархова активност није била ограничена искључиво на административну обнову Цркве, већ је подразумевала и активно залагање за социјалну кохезију у етнички и верски мешовитим срединама. У посмртној беседи, поводом његовог упокојења, коју је објавио проф. Димитрије Јакшић, 1930. године, истакнут је патријархов осећај за међуверски суживот. „У његовом широком православном срцу било је мјеста не само за православне Србе, већ и за нашу римокатоличку браћу

Хрвате и Словенце, па и за муслимане, о чему је често давао израза у својим говорима и бесједама”⁵

Оваква сведочанства савременика потврђују да патријарх Димитрије није посматрао међуверски дијалог као политички програм, већ као суштински део хришћанске одговорности према ближњима, без обзира на верску припадност. Његово деловање поставило је темеље за касније црквене иницијативе које су тежиле ка хармонизацији односа на Балкану, у веома изазовним временима.

Патријарх српски Димитрије рођен је у Пожаревцу половином месеца октобра 1846. године од матере Милосаве (рођене Цветковић) из Великог Села у округу пожаревачком, и оца Стојана Павловића, шавца (абације), који је кројио и шио народно одело. Основну школу учио је у Пожаревцу, Великом Селу, и Београду. Гимназију – до петог разреда – свршио је у Београду.

Потом је ступио у Београдску Богословију, коју је као државни благодјејанац свршио 1868. године. У раном детињству, још као ђак ниже гимназије остао је без матере, и будући син скромног сиромашног занатлије, предузео је одмах и сам бригу о својој млађој браћи и сестри. Послужујући привређивао је себи и својима хлеб свој и прилежним радом у школи задобио потребна знања која је доцније у своме животу проширивао и на пракси примењивао.

По свршетку Богословије буде постављен 1868. године за учитеља у селу Ратковићу; онда је његов стари отац пошао пешке из Пожаревца да посети свог сина „господина”, па не дочекавши да му се та

⁵ Његова Светост Патријарх Српски Димитрије. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 99.

жеља испуни умро је на путу, у Крагујевцу, где је и сахрањен.

Идуће 1869. године постаје учитељ у селу Брзану код Крагујевца, и при свршетку школске 1869/70. године ступа у брак са Јелицом, ћерком честитог свештеника лаповског Луке Радовановића из Лапова; рукоположи се за свештеника и постаје капелан своме тасту Луки у Лапову. На овој првој свештеничкој дужности остао је око четири године, развијајући своју делатност идеалног и енергичног свештенослужитеља, али га у том послу омете смрт драге му супруге Јелице 1873. године, и Провиђење га поведе другим правцем.

Желећи да своје знање што више прошири, добри поп Мита из Лапова – како су га пријатељи звали – напушта парохију и одлази у Београд, где се уписује онда на Велику Школу, у којој свршава 1878. године историјско-филолошки одсек, слушајући знамените професоре Ђуру Даничића, Стојана Новаковића, Јосифа Панчића, и друге.

Одмах по свршетку Велике Школе, 1878. године буде постављен за наставника, предавача Богословије, а по положеном професорском испиту 1882. године и за професора исте школе, на којој дужности остаје све до 1884. године, када је од стране Светог Архијерејског Сабора Краљевине Србије изабран, од Круне потврђен и 8. новембра, на дан свога крсног имена, хиротонисан – посвећен за епископа нишке епархије.

Године 1889. даје оставку и одлази у Париз, где на Универзитету три године изучава књижевност и филозофију. По свршетку ових студија, видећи како се, и поред његових саветовања, млади Срби не одају изучавању врло корисне науке агрономије, да би им

дао пример за то, и уз то још предвиђајући да ће по повратку у Отаџбину поново заузети епископску столицу, па да би на том положају и у овом погледу што корисније послужио своме народу, – он се одаје двогодишњем изучавању агрономије у Националном агрономском институту у Паризу.

У Отаџбину се враћа 1894. године. Пошто је извршио поверену му мисију у Хилендару, у почетку идуће године, постане он државни саветник.

Године 1898. ушао је поново у црквену јерархију и постао шабачки епископ. Епископијом шабачком мудро је управљао све до 1905. године. Те године умре Митрополит Инокентије, после чије смрти Изборни Сабор, 19. августа исте 1905. године изабере епископа шабачког Димитрија за митрополита Краљевине Србије.

У овом положају затекао га је избор за првог Патријарха успостављене Српске православне патријаршије, који је извршен на дан Светог Стевана Милутина, 30. октобра (12. новембра) 1920. године у београдској Саборној цркви и устоличен сутра дан 31. октобра (13. новембра) у истој цркви. Свечано устоличење извршено је 15/28. августа 1924. године у стародревној Пећској Патријаршији, којом је приликом Његово Величанство Краљ предао о томе важном чину нарочиту повељу Његовој Светости, као и скупоцену огрлицу са панагијом, на којој је лик првог српског просветитеља Светог Саве.

Његова Светост Патријарх Димитрије радио је и на књижевном пољу. Његово издање Типика Светог Саве и дан данашњи сматра се као најбоље издање. По филологији штампао је летописне белешке у Гласнику Академије Наука.

Значајне су Његове беседе, од којих су неке штампане. Његове честе родољубиве беседе на Крфу и посланице војсци на Солунском ратишту моћно су одјекивале у срцима јуначких ратника, који су се истински нападали непоколебивом вером и поузданим надањем у крајњу победу права и правде, зашто су се прегалачки борили. Поред матерњег језика он говори руски, француски и немачки. Као свештеник, владика и митрополит провео је пуних 60 година. (Издато из Канцеларије Његове Светости Патријарха Српског Господина Димитрија).⁶

Балкански ратови (1912. и 1913. године) и Први светски рат (1914–1918. године) изазвали су велики додатни потрес у хришћанско-муслиманским односима. Ови сукоби нису само изменили државне границе, већ су из корена пољуљали социјалну и психолошку структуру заједништва, стављајући пред верске заједнице изазов редефинисања идентитета у новом политичком поретку. Суживот који је, у иначе тешким условима, опстајао код обичног народа озбиљно је уздрман ратним сукобима у којима је страдао велики бројневиних жртава. Стога је мисија патријарха Димитрија у послеретним околностима подразумевала, поред осталог, рад на процесу међуверског помирења. У том контексту, његово деловање може се посматрати као покушај превазилажења дубоког јаза између вековног суседства и свежих ратних траума, чиме је Црква преузела улогу активног чиниоца у друштвеној стабилизацији.

⁶ Живот и рад. *Политика*. Београд, понедељак, 7. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 2. Видети више у Његова Светост Патријарх Српски Димитрије. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 98–99.

Један је Бог

Патријарх Димитрије је неговао однос узајамног поштовања како са муслиманским верским великодостојницима, тако и са обичним муслиманима. Овакав приступ није био само ствар протокола или политичке мудрости, већ је извирао из његовог дубоког разумевања хришћанског персонализма, који у сваком човеку, без обзира на веру, види лик Божији.

О томе сведочи прича коју је у оквиру његовог живописа забележио чувени српски историчар Станоје Станојевић.

Кад је српска војска 1918. године ушла у Сарајево, једна муслиманка пошла је за једног нашег санитетског официра, и њему за љубав прешла је у православну веру. После неког времена, при једном судару, она је била смртно рањена. Осећајући да ће умрети, она је замолила свога мужа, да пређе натраг у муслиманску веру, јер је, говорила му је она, прешла била у православну веру само њему за љубав, а сада, када види да неће више живети, жели да умре као муслиманка. Хоџа, који је ради тога био позван, изјавио је, да не сме по томе ништа предузети без дозволе. Када је због тога позван наш свештеник, он је рекао, да и он не сме на своју руку ништа предузети, него да мора питати патријарха. Када је дошао покојном патријарху и саопштио му жељу болесне муслиманке, патријарх му је рекао: „Један је Бог, синко. Кад она жели да умре као муслиманка, нека јој буде. Не треба јој то ускратити.” Тако племенити гест могла је учинити само једна доиста племенита душа. Тај поступак покојног патријарха показује, како је он дубоко осећао и

правилно схватио дух и прави смисао Христове науке. Тим својим поступком он је дао пример, на коме би се сви народи и све религије могле учити хришћанској љубави и толеранцији.⁷

Да ли постоји племенитији пример међуверског разумевања од наведеног? У најтежим животним ситуацијама открива се суштина људског карактера. Патријарх Димитрије имао је велико поштовање и разумевање према муслиманима. Он је то доказао својом последњом жељом, односно завештањем, којим је своје хартије од вредности одредио да се „сваке године на дан моје смрти, у име милостиње, дели убогима и невољнима свију вера и народности непосредно, лично или преко хуманих установа које се о њима старају”.⁸ Овај тестаментарни чин не представља само завршни акт милосрђа, већ свесну поруку о трајном моделу суживота на Балкану, где се социјална патња препознаје као заједнички именитељ који брише конфесионалне разлике. Његов доживљај хуманости није био ограничен верским или националним разликама.

⁷ Ст. Станојевић. Патријарх Димитрије. *Политика*. Четвртак, 10. април 1930. године. Број 7879. Година XXVII. Стр. 1.

⁸ Тестамент покојног Патријарха Димитрија. *Политика*. Уторак, 15. април 1930. године. Број 7884. Година XXVII. Стр. 2.

Хоцин целив покојном Патријарху

У дневним новинама *Политика* објављен је у недељу, 6. априла 1930. године, чланак о лошем здравственом стању патријарха српског Димитрија, који је лежао у постељи у Патријаршији српској у Београду. Њега су претходног дана прегледали лекари, а посетили су га црквени великодостојници, стране дипломате и високи државни службеници.⁹ Овако висок ниво интересовања државног и дипломатског кора указује на то да је патријарх Димитрије био личност чији је ауторитет надилазио строго црквене оквире, поставши интегративни фактор младе краљевине.

Сутрадан, 7. априла 1930. године, објављена је вест о упокојењу патријарха Димитрија, који је услед тешке болести преминуо 6. априла у поподневним сатима, окружен лекарима, свештенством, државним чиновницима и пријатељима.¹⁰ Митрополит дабро-босански Петар (Зимоњић) објавио је вест о упокојењу Патријарха српског вернима и грађанима у Сарајеву, а на парастосу су осим целокупног црквеног клира и верног народа присуствовали и високи државни чиновници исламске вероисповести; подбан Дринске бановине др Авдо Хасанбеговић и градоначелник Сарајева Атикбег Мутевелић.¹¹

Исто тако, у дневном листу *Политика* објављен је податак о послатом телеграму шеријатског судије белопољског и других, али њихов садржај није објав-

⁹ Опште стање Њ. Св. Патријарха је тешко и избиљно. *Политика*. Београд, недеља, 6. април 1930. Број 7875. Година XXVII. Стр. 3.

¹⁰ Патријарх Димитрије. *Политика*. Београд, Понедељак, 7. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 1.

¹¹ Помени у целој земљи. *Политика*. Уторак, 8. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 2.

љен,¹² док су телеграми реис-ул-улеме Чаушевића и врховног муфтије Мехмеда Закеријаха¹³ објављени у

¹² Исто, стр. 2.

¹³ „Мехмед еф. Зекеријах – Зеки Ћинара рођен је 15. маја 1878. године у Пљевљима. Основну школу и Руждију завршио је 1894. године у Пљевљима, а даље школовање је наставио наредне године у Цариграду. Исламске студије у Цариграду завршио је 1908. године, а муфтијски испит 1909. године. На основу споразума постигнутог између посланика Турске империје у Београду, с једне стране, и Министарства иностраних дјела Краљевине Србије, с друге стране, и на њихов захтјев, а послје положеног муфтијског испита пред Дерс-векилом Јени-шехерли Али-ефендијом, Меншуром Шејх-ул-ислама Мехмед Зијаудина од 21. Ребиул-еввела 1327. (1909.) године, Мехмед еф. Зеки постављен је за Нишког муфтију, а два дана касније, по одобрењу Шејх-ул-ислама, мураселом Кади-Аскера, постављен је и за Нишког кадију, са овлашћењем да расправља шеријатске спорове међу Муслиманима у цијелој Краљевини Србији. Декретом Шејх-ул-ислама Несиб Абдурахмана од 23. јануара 1327. године, а на основу Султанске Ираде, одликован је вјерском титулом Бруса Хариц-Мудериси. На поменути дужностима остао је до краја априла 1914. године. Декретом предсједника Владе Краљевине Србије, крајем јула 1914. године, постављен је за вршиоца дужности Врховног муфтије у Београду, а за Врховног муфтију у Београду постављен је Указом краља Александра од 22. марта 1921. године, и на тој дужности је остао до 1929. године. Исте (1929.) постављен је за Врховног шеријатског судију у Скопљу. Извршио је Би-ат посљедњем халифи Абдул-Меџиду 24. априла 1922. године. Када су у априлу 1941. године бугарске окупационе трупе ушле у Скопље, отјерале су муфтију Мехмед еф. Зекеријаха као непожељну личност у његово родно мјесто Пљевља. У Пљевљима је боравио до 1944. године. Ослобођење земље дочекао је на Косову. По Уставу донесеном 1946. године Шеријатско право је изгубило свако значење и Шеријатски суд је укинут, а његов поглавар Мехмед еф. Зеки Ћинара отишао је у заслужену пензију. Потом се одселио у Скопље, гдје је живио све до своје смрти 1956. године. Говорио је неколико страних језика. Мехмед еф. Зеки је био носилац више значајних одликовања и признања, а поред осталих ордена Османлије IV. степена од султана Решада.” Dr Nadir Dacić. Lejla H. Alomerović. *Islamska zajednica Srbije. 1868-2018. Beograd, Fakultet islamskih nauka – Kulturno društvo muslimana Srbije „Gajret”*, 2018. Стр. 108.

целини. Реис-ул-улема се обратио Светом Архијерејском Синоду телеграмом у коме је изјавио: „Дубоко ганут смрћу поглавара српске православне цркве Патријарха Димитрија, молим да изволите примити израз мога најдубљег саучешћа”,¹⁴ док је муфтија Закеријих послао телеграм са речима: „Овај тешки губитак погодио је и ожалостио не само припаднике православне цркве него и цео народ”.¹⁵

Чињеница да су две најугледније личности из верског живота муслимана изјавиле саучешће Српској Православној Цркви поводом упокојења њеног поглавара говори много о њима двојици, али, истовремено, и о угледу који је Патријарх српски заслужио код муслиманских великодостојника. Ове поруке нису биле само израз протоколарне учтивости, већ су представљале јавно признање патријарховој хришћанској благости, која је у муслиманским првацима препознала искрене саговорнике и сапутнике у изградњи праведнијег друштва у новој држави.

Последњи целив патријарху Димитрију су дали многи људи из различитих друштвених слојева, а међу њима су новинари приметили и „једног хоџу из Приштине, који је дошао да се поклони Патријарху зато што га сматра за свога пријатеља, јер је он приликом бављења у Приштини био изванредно пажљив и љубазан према њему и осталим припадницима муслиманске вере”.¹⁶ Овај дирљиви пример показује да патријархова мисија није била ограничена на високе институционалне кругове, већ се спуштала до самог корена народног живота, остварујући суживот у његовом најискренијем, међуљудском облику.

¹⁴ Изјаве саучешћа, *Политика*. Среда, 9. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 2.

¹⁵ Исто, стр. 1.

¹⁶ Припреме за данашњу сахрану, *Политика*. Четвртак, 10. април 1930. године. Број 7879. Година XXVII. Стр. 1.

Патријарх Димитрије је вероватно имао још лепог животног искуства у општењу са муслиманима, али недостају писана сведочанства. О његовом односу према исламу и муслиманима најбоље сведочи појава муслиманског имама на његовој сахрани. То симболично присуство на последњем испраћају, заправо је најречи-тији документ о тријумфу људскости над историјским, верским, друштвеним и политичким поделама.

Патријарх српски Варнава 1930–1937

Верска трпељивост

Патријарх српски Варнава (Петар Росић) рођен је у Пљевљима 29. августа 1880. године. Основну школу је завршио у родној вароши, а богословско-учитељску школу завршио је у Призрену 1899. године. Његов научни труд на Петроградској Духовној Академији у Русији награђен је звањем кандидата богословља 1905. године, када је и примио монашки постриг.¹⁷ Овакав образовни пут, који је сјединио традицију призренског духовног огњишта са интелектуалном ширином руске престонице, поставио је темеље његовој будућој дипломатској и административној вештини.

По окончању образовања био је постављен за свештеника духовника посланства Краљевине Србије у Цариграду, где је обављао и дужност управника Српске школе до 1910. године. Тада је, одлуком Светог Синода Цариградске Патријаршије, хиротонисан и устоличен за Епископа дебарско-велешког. Крај балканског ослободилачког рата 1912. године дочекао је примањем дужности администратора свих епархија у јужној Македонији.¹⁸ Његово присуство на овим осетљивим просторима у време великих историјских превирања омогућило му је да из прве руке упозна сложеност балканског друштвеног ткива и специфичност верског суживота на терену.

У Првом светском рату преживео је Албанску голготу и опоравак на Крфу, а у току пробоја Солунског фронта обављао је дипломатску мисију у Русији, све до почетка

¹⁷ Његова Светост Патријарх Варнава. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 105–106.

¹⁸ Исто.

Октобарске револуције 1917. године. Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве изабрао га је за Митрополита скопског 1920. године, где је дочекао и избор за Патријарха српског. У својству Митрополита скопског учинио је огроман утицај на развој црквено-административног, духовног и културног живота.¹⁹ Управо је у Скопљу, као мултиконфесионалној среди ни, патријарх Варнава избрусио свој карактер одлучног јерарха који дубоко верује у снажну улогу Цркве у модерној држави, али и у неопходност чврсте сарадње са свим грађанима без обзира на њихово порекло и вероисповест.

Митрополит скопски Варнава изабран је за Патријарха српског на Изборном Сабору Српске Православне Цркве, одржаном у Саборном храму у Београду 12. априла 1930. године.²⁰ Његов избор није био само испуњење црквено-административног процеса, већ и препознавање енергичне личности способне да одговори на сложене друштвено-политичке изазове тридесетих година прошлог века.

Његов животопис сведочи да је реч о изванредном човеку, хришћанину и монаху, који је кроз дугогодишње образовање и предано вршење црквених послушања припремио себе да природну надареност и стечено знање употреби у повереним му архијерејским дужностима, од Скопља до Београда. У беседи коју је патријарх Варнава изговорио у Саборном храму у Београду по устоличењу на трон патријараха српских, најавио је правац свог међуверског деловања у Краљевини Југославији, која је по структури становништва била вишенационална и

¹⁹ Исто.

²⁰ Н.Н. Митрополит скопски Варнава нови Патријарх српски. Политика. Недеља, 13. април 1930. године. Број 7882. Година XXVII. Стр. 1. ; А.А. Сазив изборног сабора. Политика. Петак, 11. април 1930. године. Број 7880. Година XXVII. Стр. 6.

вишеконфесионална држава. Овај наступ имао је снажан програмски карактер, којим је нови патријарх јасно ставио до знања да ће Црква под његовим вођством бити активан чинилац друштвене хармоније и унутрашње стабилности државе. Он је том приликом истакао да „И у овом моменту молим се за мир целог света, јер је наша православна Црква увек била толерантна, не базирајући се на који се ко начин моли Богу, само ако је његово срце исто, ако осећа љубав свету која је потребна свима нама”.²¹

Наглашавањем „срца” и „љубави” као универзалних вредности изнад формалних обредних разлика, патријарх Варнава је понудио широку теолошку платформу за међуверско уважавање. Овакво тумачење православне толеранције служило је као мост ка другим верским заједницама, сугеришући да заједнички етички темељи могу превазићи историјске верске поделе.

На устоличењу патријарха Варнаве, поред свештенства, архијереја и верног народа, присуствовали су и представници државног и дипломатског кора, као и представници других верских заједница, међу којима је био и врховни муфтија Мехмед Закеријех (Зеки).²² Присуство највишег муслиманског верског ауторитета на овом свечаном чину није представљало само чин дипломатске куртоазije, већ је симболизовало наду у изградњу дубљег међуконфесионалног поверења унутар нове државе.

У својој првој патријарашкој беседи патријарх Варнава се осврнуо на неколико историјских елемената, поредећи их са тада актуелним околностима. Посебан

²¹ Говор Његове Светости Патријарха Господина Варнаве у Саборној цркви београдској на дан Његова устоличења на патријарашки престо. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 108.

²² Устоличење Патријарха Варнаве. *Политика*. Понедељак, 14. април 1930. године. Број 7883. Година XXVII. Стр. 1.

значај придао је развоју народног јединства, укрепљењу државе на челу са краљем „који познатим јунаштвом, својом мудрошћу, створи ову нашу дивну земљу, ево данас дели своју велику владалачку милост свима, без разлике вероисповести, у овој нашој моћној држави”.²³ Оваквим истицањем владарева праведности према свим верама, патријарх је вешто увезао хришћански морал са концептом интегралног југословенства, промовишући државу као заједнички дом свих њених грађана.

Тиме је, поред осталог, показао да поштује равноправан однос државних власти према свим конфесијама. Краљ Александар Карађорђевић се у својој беседи такође осврнуо на међуверски контекст, рекавши: „Нека би Господ Бог излио Своју милост на Вашу Светост и надахнуо је мудрошћу да, у братској љубави и сарадњи са осталим вероисповестима у Краљевини Југославији, води Српску Православну Цркву напретку у њеној служби Богу и моралном просвећивању народа”.²⁴ Ове краљеве речи јасно указују на то да је државна власт у личности патријарха видела не само верског поглавара, већ и кључног партнера у очувању унутрашњег мира кроз верску толеранцију.

Патријарх Варнава је претходно већ нагласио да ће Српска Православна Црква неговати међуверски суживот у држави коју чине припадници различитих народа и вероисповести. На крају своје беседе, упутио благослов свим народима Југославије.²⁵ Тај завршни благослов имао је снажну моралну тежину, јер је долазио из уста човека који је сопствено искуство из мултиконфесионалне средине преточио у званичан црквени програм широког загрљаја.

²³ Прва беседа Патријарха Варнаве. Исто, стр. 2.

²⁴ Говор Њ. В. Краља. Исто, стр. 2.

²⁵ Исто, стр. 2.

Посебну пажњу привлачи историја његовог устоличења у манастиру Пећка Патријаршија, 6. јула 1930. године. Овај манастир се налази у средини у којој је муслиманско становништво чинило значајан проценат укупног броја житеља. Стога је величанствен дочек који је приређен патријарху српском у Пећи био украшен чињеницом да „са православнима су се почели окупљати и становници Пећи и Метохије мухамеданске [муслиманске] и католичке вероисповести”.²⁶ Овакав спонтани сусрет различитих верских заједница на прагу древног патријаршијског седишта сведочи о снази народног поштовања према институцији патријарха, које је надилазило верске границе.

Они су имали прилику да дочекају црквеног великодостојника који се целим путем ка Пећи заустављао због окупљеног народа „проповедајући му љубав и слогу и делећи свуда [новац] сиротињи [...]”.²⁷ По свечаном устоличењу у Пећкој Патријаршији, обратио се присутнима беседом коју је завршио „позивајући све да имају љубави и оданости према своме узвишеном Владару и Држави, а међу собом да имају слогу и верску трпељивост, јер су то услови напретка и благостања”.²⁸ Патријарх је тиме јасно дефинисао хришћанску милостињу и социјалну етику као универзалне вредности, користећи сам чин устоличења за јачање државотворне свести и међуверске солидарности.

У конаку манастира Пећка Патријаршија био је приређен празнични ручак, коме су присуствовали

²⁶ Устоличење II Патријарха обновљене Патријаршије Његове Светости Господина Варнаве у манастиру свете Пећке Патријаршије и Његова посета Пећи и околини. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 16. Сремски Карловци, 28. август 1930. г. Година XI. Стр. 252.

²⁷ Исто, стр. 252.

²⁸ Исто, стр. 253.

и муслимани као представници грађанских и верских институција.²⁹ Заједничка трпеза у манастирском конаку представљала је снажну симболичку поруку о гостопримству и отворености Српске Православне Цркве, учвршћујући Пећку патријаршију не само као духовни центар православних хришћана, већ и као место сусрета и међусобног уважавања свих становника Метохије.

Посета патријарха Варнаве задужбини српског краља Стефана Дечанског, манастиру Високи Дечани, учињена 10. јула 1930. године, такође је била испраћена од стране локалног муслиманског становништва. „На дочек су излазили не само православни већ и припадници осталих вероисповести. Нарочито су у великим масама излазили мухамеданци и приступали руци Његове Светости заједно са православнима”.³⁰ С тим у вези, патријарх Варнава је у манастирској трпезарији посветио велику пажњу присутнима и „са њима дуго разговарао, упућујући их на љубав према свом Краљу и отаџбини, на љубав међусобну и слогу, на љубав према Цркви и овој великој светињи [манастиру Високи Дечани] и на верску трпељивост”.³¹ Чињеница да су муслимани приступали руци православног поглавара представља снажан културолошки симбол признавања духовног ауторитета који превазилази границе сопствене верске заједнице, што је у јужној српској покрајини имало специфичну тежину.

У граду Ђаковици, где су муслимани чинили већину од укупног броја становника, дочек Патријарха српског није се разликовао од оних приређених у Пећи и Дечанима. „На тргу у Ђаковици, где је био подигнут славолук [градска капија], била је скупљена маса света како православног тако исто и католичког и мухамеданског, који [је] чекао на долазак високог госта [...]”,³² који је

²⁹ Исто, стр. 253.

³⁰ Исто, стр. 254.

³¹ Исто, стр. 254.

³² Исто, стр. 254.

сваком приликом проповедао „међусобну љубав и слогу”.³³ Стабилност међуверског суживота зависила је од неколико политичких и друштвених фактора, међу којима треба убројати и појаву преласка из једне вере у другу. На основу извештаја о стању Епархије пећке из 1929. године, сазнајемо да је „преведених у Православље” било четири лица, с тим што није наведено коју су веру напустили.³⁴ У 1930. години „преведених” је већ било 12, а једна особа је „иступила из Православља”.³⁵ Иако су ове бројке статистички скромне, оне указују на живу динамику верског живота на терену и потребу Цркве да на ове процесе одговори одговорно и тактично.

Тема преласка припадника других вера у православље, као и сама појава прозелитизма, разматрана је на Светом Архијерејском Сабору 1932. године, који је донео следећу одлуку:

Однос наше Српске Православне Цркве према осталим црквама био је увек пријатељски. Може се са задовољством констатовати и то да мисија наше Цркве у иностранству у многоме успева. У питању унутрашње и спољашње мисије Цркве наглашава се да ће се и даље радо прихватати они који из убеђења желе да приме православну веру. Осуђује се она акција која хоће да на насртљив и често пута недозвољен начин чини и прозелитство.³⁶

³³ Исто, стр. 254.

³⁴ Извештај о стању Епархије Пећке у години 1929. и раду Епархијске Конзисторије у истој години. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 18. Сремски Карловци, 28. септембар 1930. г. Година XI. Стр. 277.

³⁵ Извештај о стању Епархије Пећке у години 1930. и раду Епархијске Конзисторије у истој години. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 13. Сремски Карловци, 14. јун 1931. г. Година XII. Стр. 195.

³⁶ Рад Светог Архијерејског Сабора. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30. Сремски Карловци, 15. октобар 1932. г. Година XIII. Стр. 469.

Овом одлуком Сабор је јасно разграничио искрено верско убеђење појединца од агресивног прозелитизма, којим се нарушавају међуверски мир и достојанство других заједница. Овакво званично стајалиште било је кључно за очување стабилности у вишеконфесионалној држави, јер је потврдило да Српска Православна Црква свој ауторитет не жели да гради на принудном ширењу, већ на слободи савести и међусобном поштовању.

Међуверска мисија Патријарха

Патријарх српски Варнава неговао је осећај међуверског суживота још као Митрополит скопски, вршећи своју архипастирску мисију под отоманском влашћу. У таквим околностима, он је проповедао хришћанима верност православној Цркви, али их је истовремено позивао на неговање слоге и љубави са својим окружењем, без обзира на вероисповест. Ово рано искуство деловања у оквиру теократског исламског царства омогућило му је да касније, на челу Српске Православне Цркве, наступа са позиција дубоког познавања муслиманског менталитета и друштвених структура.

Уредници *Гласника*, службеног листа Српске Православне Цркве, препознали су међуверску делатност патријарха Варнаве и, с тим у вези, пренели су вест да је у сарајевском листу *Ново Вријеме* објављен чланак о добротољубљу Патријарха српског који је „дао могућност једном сиромашном младићу – мухамеданцу [муслиману], да се упише у сарајевску учитељску школу и да продужи своје образовање”.³⁷ Овај чин директног стипендирања муслиманског ђака представља преседан који надилази верску искључивост и сведочи о патријарховом уверењу да је просвета заједничко добро свих народа у држави.

Патријаршијски лист *Гласник* пренео је вест из Исламске верске заједнице да „за образовање вишег исламског свештенства (муфтија, чланова улема меџлиса и вероучитеља [...]) исламска верска заједница тражи да се оснује исламски теолошки факултет у Сарајеву [...]”.³⁸

³⁷ Црквене вијести. Домаће. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 19. Сремски Карловци, 14. октобар 1930. г. Година XI. Стр. 300.

³⁸ Исламска верска заједница. Службени лист Српске Православне

У том периоду исламски теолози и правници школовали су се у Великој медреси Краља Александра у Скопљу и Гази Хусрефбеговој медреси у Сарајеву, док су студенти жељни факултетског теолошког образовања добијали стипендије за образовање на теолошким факултетима у Каиру, Алжиру и другим земљама.³⁹

Улога српске православне богословије у Сарајеву истакнута је поводом обележавања њеног педесетогодишњег јубилеја постојања и рада, 1932. године. „Сарајево је место, где се укрштавају интереси разних конфесија и где се често пута у интерконфесионалне односе уносе политички елементи. У оваквим средиштима потребне су богословије, јер се ђаци у раним годинама упознају са многим појавама, које их несумњиво очекују у њиховом будућем пастирском животу”.⁴⁰ У том граду су у време патријарха Варнаве биле активне верско-образовне школе Римокатоличке цркве, Јеврејске заједнице, Исламске верске заједнице и Српске Православне Цркве.⁴¹ Присуство различитих верских школа у Сарајеву чинило је овај град својеврсном „лабораторијом суживота”, где се будући клир учио толеранцији кроз непосредну близину других.

Посебну пажњу заслужује добротворна мисија Општине Београд, којом је 1931. године управљао православни свештеник Драгољуб Поповић. Статистички подаци показују да је највише бриге удељено сиромашној деци. У завршеној реченици коначног извештаја стоји:

Патријаршије. Број 9. Сремски Карловци, 14. маја 1932. г. Година XIII. Стр. 142.

³⁹ Исто, стр. 142.

⁴⁰ М. М. Сарајевска богословија. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 20. Сремски Карловци, 6. августа 1932. г. Година XIII. Стр. 318.

⁴¹ Исто, стр. 318.

„При давању [помоћи] не прави се разлика по вери”.⁴² Такав став лично је подржавао патријарх Варнава, кога су муслимани с разлогом увек срдечно дочекивали у местима где је посећивао православне храмове и манастире. Приликом његовог другог патријарашког путовања по Косову и Метохији и Рашкој обишао је храм у Вучитрну где „Његовој Светости приређен је био срдчан дочек од стране грађана и сељака свих вероисповести”.⁴³ На освећењу обновљеног храма Самодреже објављена је била вест да „сакупило се око 12.000 душа, међу којима велики број Арнаута и Муслимана са Косова”.⁴⁴ Ти људи су сведочили суживот православних хришћана и муслимана, који је патријарх Варнава чувао и неговао на различите начине. Оваква масовност припадника ислама на православним свечаностима на Косову указује на то да је у том периоду још увек постојао снажан модел узајамног поштовања верских светиња као заједничких духовних тачака оријентације.

Један од изазова у хришћанско-муслиманским односима у Краљевини Југославији био је сукоб између школског учитеља исламске вероисповести Сулејмана Туролића и православног свештеника Светозара Поповића у селу Јеловцу (Епархија бањалучка) у Босни и Херцеговини. Цео случај је широј јавности предочио свештеник Бранко Кусонић из Читлука (Епархија бањалучка), који је био незадовољан наступом односног школског учитеља, јер је сматрао, између осталог, непримереним да учитељ исламске вероисповести критикује и понижава православног свештеника у школи

⁴² Каритативан рад у београдској општини. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 11. Сремски Карловци, 4. јуна 1932. г. Година XIII. Стр. 173-174.

⁴³ Вл. Мајевски. Са пута Његове Светости Патријарха. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 19. Сремски Карловци, 30. јула 1932. г. Година XIII. Стр. 297.

⁴⁴ Исто, стр. 298.

пред децом и њиховим родитељима у држави која је настала на подвигу „толиких жртава, које су српски свештеници поднели у делу подизања Србије и Васкрсу данашње моћне Југославије”.⁴⁵ Ситуација је могла да израсте у сукоб на верској основи ширих размера али је учитељ Туролић демантовао оптужбе свештеника Кусонића, тврдећи да ни на који начин није увредио углед или понизио мисију Српске Православне Цркве.⁴⁶ У целој тој ситуацији потребно је истакнути улогу редакције *Гласника* који је објавио писани демант Туролића. Објављивањем одбране друге стране, званични лист Српске Православне Цркве је показао новинарску етику и спремност за дијалог, чиме је допринео смиривању страсти и спречавању радикализације локалне заједнице.

У проповедању јеванђељских начела и мирољубивог суживота између хришћана и муслимана патријарху Варнави су помагали и архипастири Српске Православне Цркве. Плодотворну међуверску мисију водио је митрополит бањалучки Василије. С тим у вези познат је пример његове прве канонске посете Мркоњић Граду, Језеру и Јајцу, учињена 23. и 24. јула 1933. године. Он је, том приликом, у својој беседи „подсетио вернике да се угледају на ону безпримерну љубав и оданост нашега народа према Цркви својој не само у доба његове слободе и величине за славних Немањића, него исто тако и у доба његове црне прошлости за време вековног робовања. Нарочито пак препоручио је међусобну љубав и братску слогу, која треба да влада између припадника свију вера, јер је то најбоља гаранција за њихову заједничку бољу

⁴⁵ Свештеник Бранко Кусонић. Муслимански учитељ против рада православног свештеника. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 21. Сремски Карловци, 13. августа 1932. г. Година XIII. Стр. 334-335.

⁴⁶ Учитељ Сулејман Туролић. Исправак. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 26. Сремски Карловци, 17. септембар 1932. г. Година XIII. Стр. 416.

и срећнију будућност”.⁴⁷ У истом правцу се одвијала и архипастирска делатност епископа зворничко-тузланског Нектарија, који је приликом канонске посете Маглају и Раковцу, учињене од 1. до 10. августа 1933. године, поучавао верни народ хришћанским врлинама, а међу православнима „било је и неправославних, који су посетили овај величанствени збор”.⁴⁸ Ово уједначено деловање највишег јерарха и епархијских архијереја сведочи о томе да међуверски суживот није био изолована идеја појединца, већ кохерентна стратегија целе црквене организације.

Уредништво патријаршијског *Гласника* обратило је пажњу на текст католичког теолога Фауста, објављеног у листу *Civiltà cattolica* у коме је писао о „исламу у светлости католичке мисли”.⁴⁹

Ислам исповеда да прима читаво Божје откриће од Адама до Исуса Христа, додајући још „муслиманско откриће”. „Муслиман, рекао нам је један млад Алжирац, у толико је хришћанин, у колико је католик, или протестант, али је он хришћанин с нечим већим: са вером у пророчанства Мухамеда” (*Jezhat Ablas, le jeune Algérien, Paris 1931*). Мухамед није једини пророк ислама; он је само последњи и муслиман мора веровати у све подједнако с претњом казне на вечну осуду.⁵⁰

⁴⁷ С.Р. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30 и 31. Сремски Карловци, 31. јул 1933. г. Година XIV. Стр. 461.

⁴⁸ В. П. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 32 и 33. Сремски Карловци, 22. август 1933. г. Година XIV. Стр. 486.

⁴⁹ Католик о исламу. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30 и 31. Сремски Карловци, 31. јул 1933. г. Година XIV. Стр. 472.

⁵⁰ Исто, стр. 472.

У критици уредништва *Гласника* истакнута је чињеница да муслимани, иако на сопствен начин поштују Исуса Христа, суштински одбацују Свето Писмо као извор верских начела. Затим је упућена још једна критика на рачун следеће констатације Фауста:

„Модерни рационализам више је удаљен од католичке вере, него ислам. Чудеса Исуса Христа, Његову проповед, Његово јеванђеље муслиман прима као истину и као Божју реч”.⁵¹

Иако није позната намера Фауста, тј. да ли је овом констатацијом желео да истакне удаљеност „модерног рационализма” од римокатолицизма, узимајући као пример ислам или је желео да зближи исламска учења са догмама римокатоличког хришћанства, редакција *Гласника* се осврнула на чињеницу да ислам не прихвата хришћанску интерпретацију Христовог распећа на Часном Крсту.⁵² Оваква интелектуална дебата показује да Српска Православна Црква није тежила ка наивном синкретизму, већ ка поштено утемељеном дијалогу који признаје разлике, али тражи простор за сарадњу на етичким основама.

⁵¹ Исто, стр. 472.

⁵² Исто, стр. 472.

Посета Патријарха Босни, Херцеговини и Далмацији

Патријарх српски Варнава, у пратњи архијереја и свештенства, посетио је епархије Српске Православне Цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији у периоду од 16. до 26. септембра 1933. године. Ова канонска посета извршена је у тренутку јачања унутрашњих политичких тензија у Краљевини, те је имала за циљ не само духовно укрепљење верника, већ и демонстрацију националног и државног јединства кроз верску толеранцију.

У првом чланку објављеном поводом патријархове посете у *Гласнику*, истакнути су многобројни историјски и идеолошки елементи, а међу њима је непознати аутор посебну пажњу посветио међуверском контексту. Он је тиме тадашњој јавности посведочио о хришћанско-муслиманском суживоту у том региону, али је, истовремено, оставио вредно сведочанство будућим генерацијама са тог простора. Уредничка одлука да се у званичном листу Патријаршије нагласи управо овај аспект посете указује на стратешку намеру Цркве да себе позиционира као чувара међуетничког мира у географски и конфесионално најсложенијим деловима државе. Овакви извештаји нису били само хроничарски записи, већ активни допринос изградњи модела заједништва који је Патријарх лично промовисао на терену.

Не можемо да прећутимо још једну појаву за радовање. Иако је Његова Светост Патријарх пошао, природно, на првом месту у посету своје православног стаду, да ово укрепи у вери и доброту, да му разгори још више љубав према светој и

мужаственој вери његових славних предака, да га опомене на узајамну братску љубав, да му посаветује мир и добру вољу према припадницима других вера, ипак се десило нешто ван очекивања, што је мисији Патријарховој дало шири значај. Наиме, наша браћа муслимани свуда су изашли у огромном броју да дочекају и с поштовањем поздраве српског Патријарха. Муслимани градоначелници поздрављали су Његову Светост при уласку у градове; хоће и друге угледне личности исламске вере поздрављале су га при софри топлим и врло лепо смишљеним говорима; а у неким местима млади муслимани под фесовима носили су барјаке напред пред коњаницима испред кола високог и ретког Госта. Патријарх је на сваки поздрав муслиманских старешина одговарао са пуно пажње, срдачног узбуђења и родитељске нежности. Свуда је препоручивао љубав, мир и добру вољу међу браћом једне крви и једног језика, и свуда се молио Богу за све. Ретко се кад осећала истинитост оних мудрих народних речи, да крв није вода и да је брат мио које вере био.⁵³

Најважнији писани извори који су остали сачувани поводом посете патријарха Варнаве Босни, Херцеговини и Далмацији јесу извештаји Владимира Мајевског, који је био непосредни пратилац и сведок свих догађаја током овог путовања. Као званични хроничар, Мајевски није бележио само протоколарне активности, већ је пажљиво документовао идеолошки и духовни одјек патријархових речи у народу. Он је на почетку свог извештаја нагласио да је мисија патријарха Варнаве на том путовању била да народ у тим крајевима „утврди у прадедовској вери,

⁵³ Част Херцег-Босни. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 38 и 39. Сремски Карловци, 12. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 610–611.

да га упуту на добро и да га одврати од зла”.⁵⁴ Међутим, „позивајући народ да чува своју прадедовску веру и све њене националне особине и традиције, Патријарх Варнава је, у исто време, проповедао поштовање сваке туђе вере, туђих обичаја и особина”.⁵⁵ С обзиром на то да су то били крајеви са становништвом које је исповедало православље, римокатолицизам и ислам, патријархов осећај за међуверски суживот дошао је до пуног изражаја. Он је „позивајући народ да се влада по закону и да се покурава претпостављеним властима, свима и свакоме препоручивао је братску слогу и љубав међу свима грађанима Југославије, без разлике вере и племена, подсећајући их уједно, да су сви деца Једнога Бога и да су равноправни чланови своје драге Отаџбине”.⁵⁶ Ово инсистирање на монотеистичком заједништву, вери у „Једног Бога” као заједничком Оцу свих верујућих, послужило је као снажан наднационални аргумент за суживот, који је муслиманима и католицима слао поруку да их православни поглавар не посматра као туђине, већ као суграђане пред лицем Божијим.

Ту љубав коју је патријарх Варнава имао према свим људима, упућујући речи очинске добронамерности како хришћанима, тако и муслиманима, није могла да остане непримећена или неузвраћена. О томе је, такође, Мајевски оставио драгоцене писани траг. „Патријарх Варнава свуда је говорио и деловао као искрени, непоколебиви Апостол мира и љубави. И не само да је говорио, већ је, долазећи у додир са представницима других вера – са њима и поступао тако искрено и братски, да су и они њему, као Поглавару највеће вероисповести у Држави, исказивали

⁵⁴ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 40 и 41. Сремски Карловци, 25. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 646.

⁵⁵ Исто, стр. 646.

⁵⁶ Исто, стр. 646.

максимум љубави и поштовања, славећи га као носиоца верске толеранције, праве културе и просвећености”.⁵⁷ Овакав опис Мајевског сугерише да патријархова популарност међу неправославним становништвом није била последица државног притиска или протоколарне обавезе, већ директан одговор на његову аутентичну хришћанску непосредност.

Према речима хроничара: „овај живи факт су не само представници вера и племена већ и цео народ учили и на сваком су кораку показивали потпуно своје разумевање, пуно одобравање и очиту сагласност”.⁵⁸ Тиме се потврђује да је патријарх Варнава успео да својим личним примером премости јаз између високе црквене јерархије и обичног народа различитих вероисповести, постајући на тај начин живи симбол кохезије унутар југословенског друштва.

Патријарх Варнава је величанствено дочекан на железничкој станици у Зеници од стране многобројног народа. Међу њима је било и муслимана, а патријархов говор је утврдио пут међуверског заједништва.

Чим сам ступио на земљиште Босне – рекао је Његова Светост – одмах сам осетио у себи радост духовнога оца, који иде да види своју духовну децу. Осетио сам и вашу љубав према своме Патријарху, вашу живу веру и приврженост према рођеној Цркви. Једно само немојте, молим све редом, немојте никада заборављати: живите у слози и љубави. То је моја свагдашња жеља и ту сам истину свагда проповедао. У томе је наша снага. Истина је, да су нас наши непријатељи вековима завађали, жеља им је била да раздвоје брата од брата, да заваде

⁵⁷ Исто, стр. 646.

⁵⁸ Исто, стр. 646.

браћу једне крви, јер су волели да будемо слаби. Али слава наша је на висинама небеским. Божјом помоћу све то није испало за руком непријатељима наше драге Отаџбине. Уједињени у братској љубави, без обзира на веру, јер смо исте крви, сви сте се ви свечано присајединили у покрету за ослобођење нације и у резултату се појавило, да смо сви срећни сведоци ослобођења и уједињења братских земаља, које су кроз дуге векове биле под туђинском влашћу. Никада ово, молим вас, не заборављајте! Чувајте разумну слободу, слогу и љубав, коју је препоручивао Христос и Његови апостоли, а коју неуморно вазда проповедамо и ми, представници Православне Цркве. Призивајући благослов на вас, на ваше породице и на сваки ваш добар рад – увек ћу се молити, да Бог да благостање и напредак поносној Босни у садашњем бурном животу, у садашњој тешкој борби за Божје Царство.⁵⁹

На следећој железничкој станици, у месту Високо, патријарху Варнави је био уприличен сличан дочек као у Зеници, те се иста слика могла се видети и у другим местима на путу до Сарајева. Међу члановима свечаних одбора за дочек били су и верски представници муслимана, док су патријархова поздравна слова била упућена свима, а посебно православнима, које је, ауторитетом духовног оца, позивао на слогу са браћом муслиманима, римокатолицима и јеврејима. Уврштавање јеврејске заједнице у овај позив на слогу додатно наглашава универзалност патријархове мисије, која није била ограничена само на словенски или хришћански контекст, већ на свеукупно грађанство тадашње државе. Патријархови „мудри савети и поклича за јединство, без обзира на вероисповест, раздрагали су представнике

59 Исто, стр. 646–647.

римокатоличке, муслиманске и мојсијеве религије и сви су на видан начин и одушевљено захваљивали Патријарху”.⁶⁰ Оваква реакција представника различитих конфесија указује на то да је Варнавин дискурс био пажљиво формулисан тако да не повређује догматска осећања присутних, већ да афирмише заједничке друштвене и етичке идеале. Тиме је железничка станица, као јавни простор сусрета, накратко постајала место симболичне верске интеграције и потврде узајамног поштовања.

У каквој се међуверској атмосфери одвијао сусрет патријарха Варнаве са верским представницима и државним чиновницима у Сарајеву најбоље сведоче поздравни говори председника сарајевске општине др Душана Јефтановића и самог Патријарха приликом његовог доласка у тај град.

У овоме свечаном тренутку, кад Ваша Светост први пут као Патријарх српски ступа на тле нашег поносног града, ја Вас молим да ми дозволите, да Вам поднесем у име општине града Сарајева, као и у име целокупног грађанства, без разлике вере, искрене изразе дубоког поштовања према Вашој Светости као и осећај радости, који данас преживљујемо поводом Ваше високе посете.

У овоме часу, Ваша Светости, поздравља грађанство нашега града највишега Достојанственика Српске Православне Цркве, оне Цркве, која се увек, у најтежим временима наше славне али трагичне прошлости, одликовала најширом верском толеранцијом. Ми знамо да је Српска Православна Црква увек гајила срдачну сарадњу са свима осталим вероисповестима, имајући пред очима само добро народа и отаџбине, али знамо да је она са својим

60 Исто, стр. 648.

представницима показивала увек и пуно разумевање за опште националне идеале, подносећи са својим народом и све жртве за народно ослобођење, делећи с њиме и добро и зло.⁶¹

Патријарх Варнава је увек имао у виду и међуверски контекст његове посете Босни, а истовремено, желео је да што више могуће зближи народ различитих вероисповести на темељима њихових заједничких вредности.

Два представника вашег славног града Сарајева: представник градске општине и представник српске црквене општине лепо су ме поздравили у овом тренутку, када ја као Патријарх српски ступам на земљиште овога великога и славнога града. Дубоко су ме дирнули ваши срдачни поздравни говори и сву садржину ваших речи осећам са највећим одушевљењем. Рекли сте целу истину, да се наша света Православна Црква вазда одликовала јеванђелском толеранцијом и у она времена, када је она била на врхунцу своје славе, за време Немањићске владавине. И тада се та толеранција испољавала у односу према свима другим вероисповестима. Али и за доба робовања наша Света Црква умела се снаћи са својом осталом браћом, а нарочито у овим пределима, са браћом једне крви, једнога племена и једнога језика. Ни највећи непријатељи наши у оно време нису нас могли ни збунити, ни поколебати, ни разјединити – и ако су употребљавали сва могућа политичка средства.

[...] Па и данас, наша Православна Црква, наставши се под једним кровом заједно са осталом својом браћом, и верницима других вероисповести, не заборавља на своју вековну традицију. Она

⁶¹ Исто, стр. 649.

и данас тежи својим вековним идеалима у топлој жељи, да и овде и свуда заједнички сви сарађујемо у изграђивању наше велике и миле државе Југославије.

Света Православна Црква радо и оберучке прихвата свачију сарадњу, као што је то и раније вазда чинила и умела прихватити и у најтежим данима борбе за своју свету веру, за своју националност. Наша се Црква вековима одликовала спремношћу изградитељства своје државе и своје нације. Она је и данас на том узвишеном свом послу, приправна је да заједнички са осталим вероисповестима искрено припомогне нашем узвишеном господару краљу Александру и његовим сарадницима.

[...] Данас, кад смо се у овом историјском и славном граду нашли, ја вам, браћо драга, желим, да имате добру вољу и моћ, те да се можете слободно развијати сви из реда, без обзира на разлике у вероисповести, да се развијате и напредујете у сваком погледу и душевне и материјалне културе. Нарочито бих желео, да можете заједнички сарађивати на изграђивању моралних принципа, на које нам наша Света Православна Црква указује као што, исто тако, и осталим вероисповестима указују на те исте принципе њихове Цркве, њихове родољубиве црквене старешине.⁶²

На дочеку у Саборном храму у Сарајеву, патријарх српски Варнава је узвратио поздравном беседом на исказану добродошлицу митрополита дабробосанског Петра (Зимоњића). У тој беседи, Патријарх српски се поново

⁶² Исто, стр. 650–651. ; Срдачан дочек Њ. Св. Патријарха Варнаве у Сарајеву. *Политика*. 17. септембар 1933. године. Број 9103 – Година XXX. Стр. 5.

осврнуо на драгоценост међуверског суживота. „На ову најсветију Вашу дужност Света наша Православна Црква увек ће вас и неуморно подсећати и позивати, да се у слози и љубави са браћом свих вероисповести држите ове спасоносне истине, која је најсигурнији оклоп и заштита колико за сваког појединца, толико и за целокупну нашу заједницу”.⁶³ Употреба метафоре „оклопа” и „заштите” сугерише да патријарх међуверску слогу није видео само као етички идеал, већ као егзистенцијалну неопходност и једини сигуран гарант опстанка народа на ветрометини Балкана.

Наведени говор патријарха Варнаве био је веома значајан, јер су међу окупљеним православним верницима били присутни и римокатолици и муслимани.⁶⁴ Њихово присуство унутар самог православног храма током патријархове беседе представљало је снажан симбол међусобног уважавања, претварајући литургијски простор у место општенородног заједништва.

На свечаном банкету, приређеном у част патријархове посете, присуствовали су представници државних и друштвених институција, као и достојанственици различитих вероисповести. Присутнима се обратио и муфтија Шефкија Курт. Иако његов говор није сачуван у целини, аутор сарајевског извештаја је забележио да муфтија: „У својој здравици интерпретира Коран, цитира извесна места, која говоре о верској трпељивости и потреби братске слоге међу људима”.⁶⁵ Ово муфтијино

⁶³ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији II. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 42 и 43. Сремски Карловци, 16. новембар 1933. г. Година XIV. Стр. 680.

⁶⁴ Исто, стр. 682.

⁶⁵ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији III. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 46 и 47. Сремски Карловци, 23. децембар 1933. г. Година XIV. Стр. 777.

позивање на Куран, као одговор на патријархово позивање на Јеванђеље, показује да је дијалог вођен на високом теолошком нивоу, где су обе стране у својим светим књигама проналазиле потврду за мир и суживот.

Патријарх Варнава је у свом говору, између осталог, рекао:

...и ову прилику користим, да вас уверим и да буду уверене и све остале вероисповести, да ја, моји архијереји, наше свештенство и цела наша српско-православна Црква најбрижљивије гајимо вазда искрену љубав према свима вероисповестима. (Присутни прихваћају: тако је... Живео!) Поштујући друге вероисповести ми поштујемо и њихове поглаваре, јер нам то Спаситељ Исус Христос не само допушта, већ и наређује. За то молим да примите ову моју изјаву. И раније сам, исто тако, био тумач свагдашње готовости, добре воље и мирољубивости наше Свете Цркве, која је слободна од сваке тесногруде и за добро народа некорисне политике.

И овом приликом, дакле, срдечно поздрављам и све остале вероисповести и све њихове поглаваре. Молим, исто тако, брата Фрањевца да код своје браће буде тумач наших искрених и најлепших жеља и љубави у Христу. Не мањи поздрав нека је упућен и муслиманима, јеврејима као и римокатолицима и верујем, да ћемо сви скупа и моћи и умети сложено да порадимо на ширењу свемоћне љубави и на измирењу међу људима. С таквим мислима и гајећи у срцу само братске осећаје ја вам, драга браћо, дајем свој архијерски благослов.⁶⁶

⁶⁶ Исто, стр. 777.

Патријарх српски Варнава је 18. септембра 1933. године кренуо на пут из Сарајева у Мостар. Успут се возом заустављао у мањим местима, попут села Пазарића, где је „нарочито је било уочљиво присуство великог броја муслимана”.⁶⁷ Чињеница да је патријарх бирао да се заустави и у малим станичним местима, а не само у великим градским центрима, говори о његовој намери да порука о помирењу стигне до најудаљенијих слојева друштва.

Он је том приликом поздравио окупљени народ, рекавши, између осталог, „Живите, драга браћо свих вероисповести, живите у Љубави и Слози!”⁶⁸ „За то време присутни муслимани расположени посматрају и живо разговарају о мирољубивим и братским речима поглавара Српске Православне Цркве. Дубок је утисак на њих учинио позив за све, без разлике, да живе у љубави и да сложено раде у корист државе, у којој су сви равноправни као грађани, као браћа...”⁶⁹ Овај приказ „живог разговора” међу муслиманима сведочи о томе да патријархове речи нису биле примљене само као део званичне реторике, већ као подстицај за дубље размишљање о заједничкој будућности.

У Коњицу се, такође, окупио велики број људи, где је била „упадљива већина муслиманска”,⁷⁰ ради дочека Патријарха српског, који их је поздравио срдачним речима, истичући:

⁶⁷ Исто, стр. 781.

⁶⁸ Исто, стр. 781.

⁶⁹ Исто, стр. 781.

⁷⁰ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији IV. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 1 и 2. Сремски Карловци, 20. јануар 1934. г. Година XV. Стр. 9.

Познајући вас као такве, као прекаљене Православне Хришћане, ја верујем, неће вам бити тешко, с обзиром на наше вековне традиције и узвишене идеале, да љубављу вашом зрачите и даље, ван својих једноверних редова. Познату нашу трпељивост и сношљивост показујте искрено, најлепше вас молим, према свима и свакоме, према свакој вери. Живите у слози и љубави са свима, јер то нам заповеда и наш Спаситељ, а то је и највећи интерес нашега друштва, наше младе државе [...].⁷¹

Овај говор представља суштину Варнавиног приступа: он не тражи толеранцију као спољашњу политичку обавезу, већ као унутрашњи, органски израз православног идентитета. Позивајући вернике да „зраче љубављу ван својих једноверних редова”, он хришћанску врлину претвара у активни алат друштвене изградње, истовремено наглашавајући да је верска сношљивост најдубљи патриотски интерес тадашње државе.

На путу за Мостар, патријарх Варнава се зауставио и поздравио народ у Острошцу, где су, такође, били присутни православни и муслимани.⁷² Овај кратки застанак у Острошцу сведочи о патријарховој жељи да успостави директан контакт са локалним становништвом без обзира на величину насеља, чиме је додатно учвршћивао слику о себи као о приступачном народном пастиру.

Међу делегацијама за дочек Патријарха српског у Мостару био је и „окружни муфтија г. Хафиз Омер еф. Џабић са представницима вакуфских и других муслиманских верских установа”,⁷³ док је председник

⁷¹ Исто, стр. 9.

⁷² Исто, стр. 10.

⁷³ Исто, стр. 10; Срдачан дочек Њ. Св. Патријарха Варнаве у Мостару. *Политика*. Београд, среда 20. септембар 1933. године. Број 9106. Година XXX. Стр. 5.

општине Мостара, ефендија Фејић, поздравио патријарха Варнаву речима добродошлице. Иначе, присуство највиших муслиманских представника у Мостару, граду са специфичном и често сложеном историјом међуверских односа, дало је овој посети карактер свенародног догађаја и потврдило овај град као важан центар међуверског уважавања.

Ваша Светости, необично сам радостан, што ми се указала прилика да као начелник града Мостара поздравим Вашу Светост, врховног Поглавара наше браће Срба православних. Ова моја радост срдачна је и непатворена, јер је мој поздрав управљен великом мужу, који у данашње доба моралне декаденце и кобног атеизма чини огромне напоре у циљу спасавања својих верника од те опасне заразе, која прети читавом човечанству. Трпељивост и толеранција, коју показујете према другим конфесијама и њиховим светињама, као и Ваше проповедање мира и љубави међу једнокрвном браћом разних вероисповести, прибавило Вам је поштовање и код припадника других конфесија.

Велика посета коју чините граду Мостару поводом прославе стогодишњице обновљења историјске Старе Цркве, допринеће учвршћивању љубави и братства, које међу нама влада још од времена заједничког страдања под туђинском и непријатељском управом. У то име ја Вас поздрављам и желим Вам угодан боравак у нашем граду и кличем Вам: Живели и добро нам дошли!⁷⁴

Овај говор ефендије Фејића је изванредан историјски документ. И то што је ефендија Фејић препознао

74 Исто, стр. 11. ; Исто, стр. 5.

Патријарха српског као савезника у борби против атеизма указује на дубоку свест тадашњих верских вођа да верске разлике постају секундарне пред изазовима радикалног материјализма, чиме је одбрана верских вредности постала заједнички фронт. Такође, истицањем „заједничког страдања” као темеља садашњег братства, градоначелник Мостара је подсетио на историјску солидарност коју су православци и муслимани неговали у отпору према окупационим силама, чиме је патријарховој посети дао димензију историјског континуитета слоге.

У дневним новинама Политика објављена је вест о патријарховом доласку у Мостар, где му је био уприличен величанствен дочек. Патријарх Варнава се захвалио на речима добродошлице градоначелника Фејића и председника црквеношколске општине Пешка. Овај сусрет представљао је симболичку синтезу црквеног и грађанског вођства, којом се пред народом потврђивала заједничка тежња ка општем добру и друштвеној кохезији. Том приликом, Патријарх је „истакао да иде оним путем којим се шири љубав међу једнокрвном браћом, којим су путем ишли стари српски патријарси, на првом месту патријарх Макарије Соколовић, који је у истом правцу радио још у време робовања нашег народа”.⁷⁵

Позивање на личност патријарха Макарија Соколовића у Мостару носило је изразиту историјску тежину. Као обновитељ Пећке патријаршије и рођак великог везира Мехмед-паше Соколовића, Макарије је у народној свести остао упамћен као мост између две вере. Користећи овај пример, патријарх Варнава је подсетио мостарске муслимане и православце да је суживот био могућ чак и у вековима под туђинском влашћу, те да је заједничко

75 Срдачан дочек Њ. Св. Патријарха Варнаве у Мостару. *Политика*. Београд, среда 20. септембар 1933. године. Број 9106. Година XXX. Стр. 5.

порекло, „једнокрвност”, на којој је инсистирао, трајнија категорија од верских разлика.

Епископ захумско-херцеговачки Симеон је у Саборној цркви у Мостару поздравио посету патријарха српског Варнаве, који је узвратио својом беседом у којој је, поред осталог, позвао верни народ да чува украс међуверског заједништва. Овај дијалог двојице архијереја у срцу Херцеговине није био само црквени чин, већ јасна манифестација јединства јерархије у спровођењу мисије помирења на просторима који су кроз историју често били попришта дубоких сукоба.

Патријарх је том приликом поручио:

И баш зато, што сви ми знамо и добро познајемо страдања и неправде, поштујмо за то и ми свачије право на живот, никога не вређајмо, свачију веруштујмо, а у слози и у љубави будимо најревноснији не само као Срби и православци, већ и као држављани. Само слога, доброта, трпељивост и љубав наша уродиће добрим плодовима, и овде, у градском животу, и у сеоском животу, и у целој нашој држави. Чувајте, дакле, своју веру и народни понос, али поштујте и друге вере, јер само то доликује добром, Православном Србину.⁷⁶

Посебно је значајно патријархово позивање на заједничко историјско искуство страдања као на темељ за емпатију према другима. Он страдање не користи као изговор за реваншизам, већ као морални аргумент за поштовање „свачијег права на живот”. На тај начин, Варнава редефинише појам националног поноса: за њега „добар православни Србин” није онај који се изолује, већ онај који свој идентитет потврђује кроз врлину

⁷⁶ Исто, стр. 15.

трпељивости и активно грађанство у међуверском друштву.

На свечаном ручку у Мостару, уприличеном у част посете Патријарха српског, муфтија Хафиз Омер еф. Џабић је захвалио патријарху Варнави што је позвао православне вернике да живе у слози, миру и љубави са „браћом муслиманима и римокатолицима”,⁷⁷ док је Патријарх узвратио речима благодарности: „Захвалан сам и православним Србима и браћи муслиманима града Мостара на указаној усрдној љубави поводом мога доласка у Мостар”.⁷⁸ Оваква размена речи захвалности на највишем нивоу потврдила је да је дијалог између патријарха и муфтије био заснован на дубоком узајамном препознавању духовних и моралних вредности, што је служило као охрабрење целокупном становништву Херцеговине.

Иста ситуација је била и у месту Благају, где је патријарх Варнава поучавао „народ како треба живети у слози и љубави са свом браћом без разлике вере”.⁷⁹ У дочеку су учествовали и локални муслимани са којима је патријарх Варнава лично разменио неколико речи.⁸⁰ Ова непосредност у комуникацији, „размена неколико речи” са обичним народом, показује да патријарх није био само симбол институције, већ човек који је разумео важност личне пажње и директног контакта у изградњи поверења међу комшијама различитих вера.

Готово исти случај био је и у Невесињу,⁸¹ где је патријарх Варнава био одушевљен дочеком који је

⁷⁷ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији *V. Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 3 и 4. Сремски Карловци, 8. фебруар 1934. г. Година XV. Стр. 39.

⁷⁸ Исто, стр. 40.

⁷⁹ Исто, стр. 40.

⁸⁰ Исто, стр. 40.

⁸¹ Исто, стр. 41.

приредило муслиманско друштво „Гајрет”.⁸² Учешће „Гајрета”, као водећег културно-просветног друштва муслимана тог времена, јасно указује на то да је елита муслиманске заједнице у патријарховој мисији видела искрено залагање за културни и друштвени напредак свих грађана.

Иако је савременик тих посета и писац извештаја посведочио да су у оба места представници муслимана одржали поздравне беседе, Хаки-бег Колаковић, председник општине у Благају и шеријатски судија Дервиш еф. Коркут у Невесињу, остали смо, нажалост, ускраћени за њихов садржај. Иако речи Хаки-бега Колаковића и Дервиша еф. Коркута нису сачуване, сама чињеница да су ове истакнуте личности, познате по свом образовању и угледу, јавно иступиле пред патријархом, довољно говори о снази међуверских веза које су се тада учвршћивале у Херцеговини.

У Добоју је патријарха српског Варнаву поздравио председник општине, муслиман, Хусејин Авдић. Његов иступ је био важан јер је долазио из средине која је представљала значајно саобраћајно и стратешко чвориште Босне, где је јавна реч муслиманског грађанског првака имала велику тежину у учвршћивању међуверског мира.

Авдић се Патријарху обратио следећим речима:

Много сам задовољан што ми се указала част да као претседник општине приликом прве и велике посјете Ваше Светости нашем граду Добоју, поздравим Вашу Светост испред града Добоја са Добро нам дошли! Овај мој поздрав срдачан је и искрен, јер је упућен Вашој Светости који као врховни

⁸² В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији VI. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 5 и 6. Сремски Карловци, 27. фебруар 1934. г. Година XV. Стр. 73.

вјерски старешина наше браће православних Срба на сваком мјесту показује трпељивост и толеранцију према другим конфесијама и њиховим светињама, а нарочито Ваше проповиједање мира и мирења љубави међу једнокрвном браћом разне вјероисповести као браћом Југословенима.

Овај, и овакав, рад на мирењу љубави и мира користиће много нашем народу, без разлике вјере, па Вам је Ваш досадањи рад и код припадника других вјера прибавио поштовање, а чврсто држим да ће то поштовање и у будуће остати. Желећи да Вас у овом и оваквом раду прати срећа и желећи да Вам боравак у нашем граду Добоју буде угодан, кличем из свег срца: Живели!⁸³

Овај говор Хусејина Авдића осветљава феномен „интегралног југословенства” тридесетих година, у којем су муслимански политички представници често проналазили заједнички језик са православном хијерархијом. Називајући православце „једнокрвном браћом”, Авдић заправо сугерише да је национално и крвно сродство примарна спона која треба да неутралише историјске конфесионалне тензије. За патријарха Варнаву, овакве изјаве локалних вођа биле су најбоља потврда да његова мисија на терену даје конкретне плодове и изван црквених порти.

Патријарх српски Варнава је у својој беседи искористио прилику да још једном православне и муслимане упути једне на друге јер су делили исти географски простор, оптерећен тешким историјским изазовима.

⁸³ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији VIII. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 10 и 11. Сремски Карловци, 23. март 1934. г. Година XV. Стр. 168–169.

Његов наступ је био пажљиво конструисан тако да лечи ране из прошлости, истовремено градећи моралну брану против будућих сукоба кроз афирмацију заједничког порекла и судбине.

Патријарх је поручио:

Кренуо сам у ове крајеве искључиво са циљем да са својом духовном децом поделим радост због ослобођења испод вековног туђинског ропства и жалост због великих националних губитака које је туђин задао нашем народу. А у исто време и да учврстим њихову традиционалну прадедовску веру и трпељивост према браћи других вероисповести, јер губитке и патње заједнички су поделиле све вероисповести, неке више неке мање. Надам се да ће ова моја тежња наићи на пуно разумевање... Велике и тешке ране имали смо сви у прошлости и наш народ без обзира на веру заслужио је, помоћу Божијом, своју слободу и уједињење. Зато велим, да у уједињеној држави престану све размирице и да живимо у братској заједници, љубави и слози.

Имали смо заиста у прошлости и кобних грешака али ето дочекали смо Божији опроштај и сада ћемо ми утешити многе породице, које су пострадале. Учините и ви сви да један другога истински волите, како то проповеда света Православна Црква и тада се неће поновити оно ужасно...

Моја духовна децо! Заједно и на челу са својим вредним архипастирем Преосвећеним господином Нектаријем, старајте се да живите у слози, јер ми смо браћа једне крви и једног језика, и тада ће се залечити, за увек, тешке и многобројне ране на нашем народном телу.⁸⁴

84 Исто, стр. 169.

Овај говор је дубоко упечатљив због патријарховог признања „кобних грешака” из прошлости, чиме је показао спремност на хришћанско самоиспитивање и праштање. Посебну тежину носи његова опомена да се „не понови оно ужасно”, што се у контексту Босне и Херцеговине односило на трауматична искуства међусобних истребљења током ратних година. Позивањем на чињеницу да су „браћа једне крви и једног језика”, Варнава је покушао да етничку и лингвистичку сродност постави као снажнији кохезиони фактор од верских подела, верујући да је управо то кључ за трајно излечење „народног тела”.

У Добоју је патријарха српског Варнаву, поред осталих, дочекао и поздравио градоначелник Хивзо Имзиефендић, док је међу окупљеним народом, такође, било много муслимана. Присуство градоначелника, муслимана, у својству домаћина православног поглавара представљало је тада највиши израз државног протокола који је у пракси демонстрирао равноправност верских заједница. У таквој атмосфери, патријарх Варнава се обратио сабраном народу речима:

Радујем се и благодаран сам Богу на милости Његовој, што ме је на овоме путу руководио и благословио, да сам могао жељи својој да у поносну и много напаћену Босну дођем, – удовољити... У име Спаситеља Господа Исуса Христа долазим вам да вас по дужности својој архипастирској научим и посаветујем...

Много сам задовољан што сам могао да видим све вас, без разлике вере и сталежа, на дочеку Српског Патријарха, наследника Пећских Патријараха. Сада – после уједињења нашег троименог народа – дошло је време да се осетимо једнаки у нашој

крвљу извојеваној држави сви ми: православни, муслимани, католици и јевреји.

Радујем се да видим све вас и молим Господа Бога да подари вама и вашим породицама здравље, мир, срећу и успешан рад.

Свима предајте мој искрени поздрав и благослов, чак и онима који су изостали на овоме дочеку Српског Патријарха и позивам да не будете никад разједињени, него да будете увек сложни што ће послужити као залог верске и грађанске међусобне љубави.

Свима вам кличем: Живели браћо!⁸⁵

Коришћењем титуле „наследника пећких патријарха”, Варнава је свесно активирао историјску меморију на институцију која је вековима била гарант заштите и опстанка хришћана под исламском влашћу, али која је истовремено неговала и културу суседства. Помињањем јеврејске заједнице уз муслимане и хришћане, он је заокружио слику Краљевине као државе потпуне верске инклузивности. Патријархов позив да се благослов пренесе и онима који нису дошли на дочек сведочи о његовој жељи да његова порука не буде само пригодна беседа за окупљене, већ општи друштвени проглас. Он тиме превазилази оквире црквене порте и обраћа се читавом јавном простору, тражећи „залог верске и грађанске љубави” као темељ за будућност коју заједно граде сви слојеви друштва.

У селима на путу од Добоја до Тузле, патријарх Варнава се заустављао како би поздравио окупљени народ,

⁸⁵ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији IX. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 12. Сремски Карловци, 19. април 1934. г. Година XV. Стр. 186.

међу којима је било и много муслимана.⁸⁶ „На станици Добошници био је сакупљен већи број муслимана, од којих је један приступио вагону Његове Светости Патријарха и разговарао са епископом скопским г. Јосифом”.⁸⁷ Овај неформални и спонтани сусрет на железничкој станици, далеко од званичних протокола, сведочи о природности суживота и одсуству баријера у директној комуникацији између високе црквене јерархије и локалног муслиманског становништва.

У Тузли је Патријарх дочекан и поздрављен од председника општине, муслимана, Муратбега Заимовића. Заимовићев иступ заслужује посебну пажњу, јер он верску толеранцију Тузле не приказује као нову политичку тековину, већ као дубоко укорјењену историјску врлину овог краја.

Он се Патријарху обратио речима:

Запала ми је у део ретко часна дужност, да као председник општине испред целокупног грађанства поздравим први долазак Ваше Светости у наш град. Тузла је од увек била врело националне свести, братства, једнакости и верске толеранције. Још отоманске паше, који су били рођени синови ове земље осећали су сва зла и добра свога народа, долазили су у ближњи додир с њиме и на селима у песми манифестовали и показивали народно јединство још у оно доба. У Тузли је и за најтеже време туђинских прогона задржала се верска толеранција, хармонија међу браћом и никад нико

⁸⁶ В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији X. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 13. Сремски Карловци, 26. април 1934. г. Година XV. Стр. 202–203.

⁸⁷ Њ. Св. Патријарх у Тузли. *Политика*. Београд, четвртак 28. септембар 1933. године. Број 9114. Година XXX. Стр. 4.

није могао помутити бистре осећаје једнокрвне браће. И данас, то се још више испољава, па и ако има појединаца, који свесно или несвесно хоће да помуте братску слогу нису у стању нити за длаку поколебати народну свест. Долазак Ваше Светости у наш град, појачат ће ту свест и ја Вам Светости у име града благодарим на Вашој високој посети и из дна срца кличем: Добро нам дошао највећи достојанствениче Православне Цркве.⁸⁸

Реторика Муратбега Заимовића је фасцинантна јер он заједничко порекло, „рођени синови ове земље”, ставља изнад државних и империјалних оквира. Помињући отоманске паше као део истог народног бића, он сугерише да је балкански идентитет старији и јачи од верских подела које су дошле споља. За патријарха Варнаву, Тузла је тако постала живи доказ да је „једнокрвност” на којој је инсистирао кроз целу Босну заиста је постојала као историјска реалност, а не само као идеолошка тежња.

На горенаведену поздравну беседу, патријарх Варнава је имао одговор који је употпунио историјску димензију хришћанско-муслиманских односа у Босни и Херцеговини.

Господине градоначелниче, ви сте тако лепо у вашем поздравном говору подвукли и потенцирали вековну љубав једне исте браће, једног истог језика и једне исте крви. Никада се таква свест није могла угасити било код православне било код муслиманске браће, исте крви, и она је националну свест и наш језик у све векове одржала на достојној висини.

Онда када је из Босне поносне Соколовић постао велики везир, његов брат Макарије постао је

пећски Патријарх. Тиме је јасно било да је овој нашој покрајини, Босни поносној била додељена била додељена велика улога у историји нашега народа. Колико је пећски Патријарх био од утицаја у Цариграду преко свога брата може се оценити по томе, што је у оно време српски језик на султанском двору био дипломатски језик. Заслуга је великог везира Соколовића што је обновљена Пећска патријаршија. Кроз Пећску патријаршију добивали су помоћ и наша браћа фрањевци и заштиту пред стамболским султаном. Патријарси нису делили своју браћу по вери, него су били свесни да је то једна нација, један народ једне крви и једног језика. Ма колико да су наши непријатељи, који су заузимали ове области, тежили на разне начине да нас отуђе и да нас разједине и униште, они у томе никада нису могли успети, јер је свест нашега народа толико дубока, као што је дубоко море. То је сфинкс био, јесте и биће за све европске народе, који не познају наш троимени народ.

Кажем вам да је наш народ данас, благодарећи Богу, уједињен и да је добио такву слободу и верску и племенску, каква се ретко може замислити у другој држави. Шта то значи? То значи да ми нисмо никаква Аустро-Угарска држава нити азијатска држава, која жели да нас претвори у слуге и робове и да нестане нашега народа. Наша држава дала је, под вођством нашега Краља Александра, међу првим државама истинску слободу своје народу.

Наша српска Црква, православна макаријева Црква, под мојим вођством и под управом наших архијереја и свештенства, остаће у тим традицијама, у љубави са браћом, ма које вере она била. Нарочито је у овоме крају позната слога између православних и

88 Исто, стр. 203–204.

муслимана. Подвлачим то као чврст камен темељац у овој држави. Чувајте ово и не попуштајте! Господ Бог ће дати да ће се поправити истина, братство и љубав. Држава је увек у моћи да употреби крајње мере.

Зато, мила браћо, призивајући на вас благослов Господњи, нека нас Господ одржава и нека нико не ремети ред у његовој вери. Нека нас Господ Бог, под овим ведрим небом, у први сумрак наше топле молитве, благослови на челу са нашим Краљем, на славу Његову и ове велике државе. Живели, без разлике на веру!⁸⁹

Подсећање на Соколовиће није само историјска чињеница, већ снажан аргумент којим Патријарх сугерише да је модел сарадње између кључних личности различитих вера већ постојао у самом врху отоманске моћи, служећи као трајни путоказ за суживот. Истицањем чињенице да је православна јерархија штитила чак и католичке редове преко својих веза на двору, Варнава издиже Пећку патријаршију на ниво наднационалне и надконфесионалне заштитнице свих житеља ових простора. И метафора „сфинкса” овде симболизује несаломљиву тајну балканског јединства коју страни завојевачи никада нису успели да дешифрирају нити да покоре, управо због дубине заједничког порекла. Овај Варнавин говор у Тузли може се сматрати и најкомплетнијом дефиницијом његовог става о „једнокрвности”. Он овде успева да помири прошлост са модерном државом, нудећи веру и нацију не као разлог за поделу, већ као „камен темељац” на којем почива стабилност читавог друштва.

⁸⁹ Исто, стр. 204.

Остатак драгоценог извештаја Мајевског о путовању патријарха српског Варнаве по Босни и Херцеговини и Далмацији није објављен у *Гласнику*. Тиме смо остали ускраћени за детаље са патријарховог путовања по другим местима у којима су, такође, живели православни хришћани и муслимани, једни са другима. Овај прекид у објављивању може указивати на тадашње уредничке приоритете или неке друге узроке, али он истовремено оставља простор за истраживачку интуицију која, кроз преостале фрагменте, може реконструисати целокупну атмосферу овог мисијског подухвата.

Ипак, на основу пронађеног историјског материјала, могуће је извести закључак да је патријарх Варнава подржао међуверски суживот у Босни и Херцеговини, где је велики део муслимана био наклоњен таквом начину живота. Истовремено, већ тада је постојала прикривена опасност која је долазила са супротне стране, од стране једног дела верских и националних екстремиста.

Овај контраст између патријархове проповеди о „једнокрвној браћи” и деловања екстремних елемената открива драматичност тренутка у којем се Краљевина налазила. Док је Варнава својим ауторитетом покушавао да учврсти модел толеранције као државни темељ, сепаратистички покрети су управо у тој толеранцији видели препреку својим плановима. Сведочанства о срдачним дочецима муслимана, стога, нису само запис о љубазности, већ документ о последњим великим напорима да се Балкан интегрише на темељима узајамног поштовања пре него што га захвати пожар предстојећег светског сукоба.

Опроштај муслиманâ са покојним Патријархом

Вест о критичном здравственом стању патријарха Варнаве објављена је јавности у Краљевини Југославији 23. јула 1937. године,⁹⁰ а већ истог дана, услед наглог погоршања здравља, Патријарх је преминуо.⁹¹ У посмртном слову посвећеном његовом лику и делу, уз велике црквене заслуге, посебно су истакнути његови вишедеценијски напори на развоју и очувању хришћанско-муслиманских односа на Балкану. Чињеница да је овај аспект његовог рада наглашен у тренутку коначног опроштаја говори о томе да међуверски мир није био само политичка парола његовог доба, већ суштински део његовог духовног завештања.

Епископ жички Николај (Велимировић) у својој посмртној беседи посебно је осветлио однос Патријарха према неправославнима:

Он је опомињао православна срца и духове, да своју веру чувају а туђу да не вређају, да не буду непријатељи браћи нашој муслиманима и католицима. Из његових уста неколико пута ја сам, као лични сведок, чуо речи:

Држите своју веру, туђу не вређајте! Сви смо браћа. Није величина у томе понизити туђу веру; величина је у томе држати своју веру и бити праведан.⁹²

⁹⁰ Болест поглавара Српске православне цркве. *Политика*. Петак, 23. јул 1937. Број 10473. Година XXXIV. године. Стр. 5.

⁹¹ Умро је Патријарх српски Варнава. *Политика*. Београд, субота 24. јул 1937. године. Број 10474. Година XXXIV. Стр. 1.

⁹² Беседа Епископа жичког Николаја над одром блаженоупокојеног Патријарха Варнаве у Саборној цркви. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 457.

Он је називао браћом, и то искрено од срца, не само православне, већ и муслимане и католике. Позивао је све од реда на слогу, љубав и рад. Од православних је тражио и увек им саветовао да воле своју браћу других вера.⁹³

Сведочење владике Николаја има посебну историјску тежину јер потврђује да је патријарх Варнава и у приватним разговорима, далеко од очију јавности и државних протокола, заступао иста начела толеранције. То указује на дубоку личну етику која је извирила из његовог поимања правде, где се сопствени верски идентитет не гради на порицању другог, већ на сопственом духовном уздизању. Овакав став, изречен над одром поглавара у једном од најтурбулентнијих периода југословенске историје (током Конкордатске кризе), послужио је као снажан подсетник на неопходност унутрашње кохезије државе, чији је Варнава био један од најчвршћих стубова.

Патријарх Варнава је гајио искрену љубав према следбеницима свих вероисповести, јер је рођен, одрастао и живео у изразито међуверском окружењу. Његово родно Пљевље и служба у Старој Србији и Македонији обликовали су га као пастира који је разумео сложеност балканских суживота далеко пре него што је преузео највишу црквену дужност.

„Он је видео срећу у нашем заједничком животу, у нашем заједничком раду, и он је ту мисао, ту љубав сејао свуда, широм Отаџбине”.⁹⁴ Током свог релативно кратког управљања кормилом Српске Православне Цркве, успео је да се истакне као „велики верски измиритељ”, због чега

⁹³ Епископ г. др. Николај Велимировић о Патријарху Варнави. *Политика*. Београд, недеља 25. јул 1937. године. Број 10475. Година XXXIV. Стр. 5.

⁹⁴ Умро је славни Патријарх Српске Православне Цркве Господин Варнава. Исто, стр. 463.

је његова смрт представљала општу трагедију за државу са измешаним становништвом на верској и националној основи.

Његов одлазак у тренутку када су се над Европом и Краљевином надвијали облаци радикализације оставио је празнину коју је било тешко попунити, јер је Варнава био редак мост између старих патријархално-верских вредности и модерне потребе за државним јединством. „Тамо, доле, у нашој националној вољеној Јужној Србији он је био годинама, борио се, радио и помагао сву браћу. И православни, и муслимани, и католици и јевреји, сви, без разлике сви, били су му драги, мили”.⁹⁵

Његова осећања и односи према муслиманима, не само према једнокрвној браћи, но и према Турцима и Арнаутима, остаће за пример сваком свештенику и првосвештенику. За овакву тврдњу сведочиће не само сва Јужна Србија, но и сваки муслиман, и мали и велики, који га је познавао. На његовим пролазима кроз земљу, службеним и неслужбеним, муслимани су га дочекивали са ретким поштовањем и љубављу.

У Пећи, у Призрену, Скопљу, свечана дочекивања никад не би могла имати онако величанствен и присан облик без великога и искренога суделовања муслимана. Јер су они и знали и осећали да им је пријатељ свагда и свугде и да он носи у души и оно њихово лепо начело „да је све вере Бог дао”. Око патријархова Кичева, Дебра, Битоља и Скопља, у беговској Буковици код Плеваља и око Новог Пазара муслиманска жалост за њиме неће бити мања од православне....⁹⁶

⁹⁵ Исто, стр. 463.

⁹⁶ Живот Српског Патријарха Варнаве. Исто, стр. 464.

Потврду великог поштовања које су муслимани гајили према патријарху српском Варнави могуће је пронаћи и у изјави саучешћа коју је упутио први наиб Исламске верске заједнице у Југославији Салих Сафвет еф. Башић:

Поводом тешког и ненакнадивог губитка који је Српска Православна Црква претрпела смрћу свога Врховног Поглавара Његове Светости Патријарха Варнаве, молим да примите најискреније саучешће како у име Исламске верске заједнице тако и од мене лично.⁹⁷

Ова изјава из самог врха исламске јерархије надилази оквира протоколарне учтивости. Називајући Варнавину смрт „ненакнадивом”, Салих Сафвет Башић је заправо признао да је у личности преминулог патријарха Исламска верска заједница имала стратешког партнера и искреног заштитника концепта међуверске равноправности.

Битољски муфтија Селим еф. Талац је, такође, упутио телеграм саучешћа поводом упокојења патријарха Варнаве. „У име своје и овдашњих муслиманских свештеника молим Свети Синод да изволи примити искрено саучешће поводом губитка великог нам пријатеља Патријарха Варнаве”.⁹⁸ Помен „великог пријатеља” у телеграму битољског муфтије осликава дубоки траг који је Варнава оставио током свог дугогодишњег архипастирског служења на југу државе. За муслимане из Македоније и Старе Србије, он није био удаљена фигура из Београда, већ пастир чију су добронамерност лично осетили деценијама уназад.

И муслимани из Суботице су изразили жалост за упокојеним патријархом: „Придружимо се браћи

⁹⁷ Саучешће првог найба. Исто, стр. 496.

⁹⁸ Исто, стр. 502.

православне вере приликом дубоког бола за изгубљеним Патријархом Варнавом. Овом приликом примите дубоко саучешће”.⁹⁹ Географски распон ових телеграма, од Битоља на крајњем југу до Суботице на крајњем северу, недвосмислено потврђује да је Варнавина мисија суживота била свеобухватна. Његов одлазак ујединио је муслимане из најразличитијих делова државе у заједничком осећају губитка, чиме је још једном потврђена његова улога истинског „духовног моста” унутар југословенске краљевине.

Један од најближих сарадника патријарха српског Варнаве, руски избеглица Владимир Левин, који је обављао дужност управника Патријаршијског двора, говорио је о догађајима из личног живота покојног Патријарха за дневне новине „Политика”, 26. јула 1937. године.¹⁰⁰ Између осталог, он је открио да „Патријарх није хтео да се зна о његовим добротворствима, а још мање да се о њима пише”.¹⁰¹

Према његовим речима:

Ниједну молбу, писмену или усмену, није одбио, и био је врло издашан, тако да те помоћи нису биле мале већ су достигале по више хиљада динара једноме човеку. Делио је помоћ не само православнима и Русима, којима је указивао особиту пажњу и покровитељство, већ и људима свих других вера: католицима, муслиманима, и свима другима. Та пажња није остала незапажена ни од муслимана нити од католика, који су ценили Патријархову велику душу приступачну свима људским незгодама.¹⁰²

⁹⁹ Исто, стр. 502.

¹⁰⁰ Патријарх Варнава као човек. *Политика*. Београд, понедељак 26. јул 1937. године. Број 10476. Година XXXIV. Стр. 3.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Исто.

Овај податак о дискретним новчаним помоћима баца потпуно ново светло на лик патријарха Варнаве. Док су његови говори на трговима и у храмовима били усмерени на грађење друштвене слоге, његова тајна милостиња према муслиманима потврђује да је он „братство” доживљавао као конкретну одговорност према човеку у невољи, без обзира на његово име или веру. Чињеница да су те помоћи биле значајне („више хиљада динара” у то време) указује на то да патријарх није давао само симболичне прилоге, већ је активно помагао појединцима да преброде тешке животне кризе, чиме је стекао искрено поштовање које је надилазило званичне верске оквира.

У родном граду патријарха Варнаве, Пљевљима, проглашена је тродневна жалост поводом његовог упокојења. У храмовима су служене заупокојене литургије којима су присуствовали бројни грађани, међу којима је било много „не само православних него и муслимана”.¹⁰³ На сахрану у Београд из овог града је организовано кренуло неколико стотина људи, чиме су Пљевљаци, „како православних тако и муслимана”, одали почаст свом знаменитом суграђанину.¹⁰⁴

Ова заједничка жалост у Пљевљима представља врхунац симболике Варнавине мисије. Чињеница да су муслимани из његовог родног града не само присуствовали заупокојеним службама већ и масовно отпутовали на сахрану у престоницу, сведочи о томе да је његова проповедана љубав имала дубоке корене у заједничком одрастању и међусобном комшијском поштовању које ни висока функција ни верске разлике нису могле да избришу.

¹⁰³ У Пљевљима, родном месту Патријарха. *Политика*. Београд, уторак 27 јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 2.

¹⁰⁴ Исто, стр. 2.

Посебну пажњу на ову тему заслужују два телеграма саучешћа која су стигла из крајева у којима је патријарх годинама службовао.¹⁰⁵

Из Кавадараца (Јунуз Музуровић): Дубоко потресен сазнавши за страшну вијест о смрти великог Патријарха, хитам да Вам као Санцаклија и Муслиман изјавим своје најдубље саучешће у болу који преживљују Срби без разлике вјере. Јунуз Музуровић.¹⁰⁶

Из Качаника (Имер Реџеп, председник општине): С грађанима Општине качаничке, православним и муслиманским, једнако, жалим смрт српског Патријарха Варнаве, познатог пријатеља ових крајева без обзира на веру. Председник Општине качаничке Имер Реџеп.¹⁰⁷

Ови телеграми осветљавају два важна аспекта. Први, из Кавадараца, показује како је муслиманско становништво Рашке и Македоније доживљавало патријарха као заштитника целокупног народа, користећи термин „Срби без разлике вере”. Други, из Качаника, наглашава личну димензију Варнавиног деловања. Он није био доживљаван само као црквени поглавар, већ као искрени пријатељ тих крајева. То је био плод његове вишедеценијске борбе за социјалну правду и суживот у Старој Србији и Македонији, чиме је заслужио поштовање које је надлазило догматске границе чак и у тренутку највећих политичких искушења.

Велика жалост поводом упокојења патријарха Варнаве била је и у Новом Пазару, у коме православци и муслимани вековима деле исти животни простор. О томе је у дневном листу *Политика* је објављена вест 27. јула 1937. године. „Жалост је општа и грађани мухамеданске вероисповести саосећају са својим суграђанима

¹⁰⁵ Велики број потписа у књизи Патријаршије. *Политика*. Београд, уторак 27 јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 4.

¹⁰⁶ Исто, стр. 4.

¹⁰⁷ Исто, стр. 4.

православне вере. На зградама установа Исламске верске заједнице вију се такође црне заставе”.¹⁰⁸ Истицање црних застава на институцијама Исламске верске заједнице превазилази оквире пуке грађанске учтивости. То је био дубок симболички чин којим је муслиманска заједница Нови Пазар јавно признала патријарха Варнаву као сопственог заштитника и пријатеља. У друштву где су верски симболи јасно разграничени, овај заједнички израз жалости служи као најуверљивији доказ о успешности Варнавине мисије међуверског измирења.

Тим поводом, општинска управа Новог Пазара одредила је „делегацију коју сачињавају грађани православне и мухамеданске вероисповести”,¹⁰⁹ а која је заједно отпутовала у Београд на сахрану покојном Патријарху.¹¹⁰ Формирање ове мешовите делегације показује да је у Новом Пазару, упокојење Патријарха, доживљено као губитак који не дели, већ додатно зближава суграђане различитих вера. Њихов заједнички одлазак на сахрану био је последњи чин одавања поште човеку који је веровао да је „једнокрвност” изнад свих вероисповести.

¹⁰⁸ Жалост у Санцаку. *Политика*. Београд, уторак 27. јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 4.

¹⁰⁹ Исто, стр. 4.

¹¹⁰ Исто, стр. 4.

Патријарх српски Гаврило 1938–1950

Једнакост и равноправност као залог опстанка

Нови поглавар Српске Православне Цркве, након упокојења патријарха Варнаве, изабран је 21. фебруара 1938. године у личности дотадашњег митрополита црногорско-приморског Гаврила (Дожића). Он је рођен 17. маја 1881. године у селу Врујци у Доњој Морачи, где је стекао основно образовање које му је било неопходно како би наставио са даљим школовањем у гимназији у Београду, затим богословско-учитељске школе у Призрену.

Прилику да се темељно упозна са муслиманским светом имао је не само током школовања у Призрену, него и током рада у школи у Дечанима, одакле је отишао на усавршавање на богословске студије у Цариград (Истанбул), затим у Атину, где је стекао научно звање доктора наука 1909. године. Као клирик Цариградске Патријаршије провео је две године у Швајцарској ради изучавања француског језика. Овај академски и животни пут од Мораче до Цариграда обликовао је Гаврила као јерарха који је разумео да су верска трпељивост и међусобно познавање једини путеви ка стабилности на Балкану.

У црквеном служењу управљао је, најпре, Митрополијом рашко-призренском, затим, Архиепископијом пећком, где је, такође, имао прилику да општи са муслиманима. По обновљењу и уједињењу Пећке Патријаршије изабран и устоличен је за Митрополита црногорско-приморског 2. марта 1921. године, управљајући овом Митрополијом до избора и устоличења за Патријарха српског.¹¹¹ Његово вишегодишње управљање

¹¹¹ Његова Светост Патријарх српски Господин Д-р Гаврило. Живот и рад Његове Светости. *Гласник*. Службени орган Српске

епархијама у Старој Србији, Метохији и Црној Гори омогућило му је да стекне драгоцену искуство у директном општењу са муслиманским становништвом и њиховим верским вођама. Гаврило Дожић није био само теолог, већ и прекаљени народни вођа који је суживот видео као историјску неминовност и заједничку судбину народа на овим просторима.

На свечаном устоличењу у Саборној цркви у Београду, патријарх српски Гаврило обратио се православним верницима и целокупној јавности у Краљевини Југославији. У својој првој патријарашкој беседи осврнуо се и на међуверски суживот.

Ми смо и данас верни нашим традицијама, да са народом и државом сарађујемо и да јој помажемо да унапређује наш народ и да га подиже и води ка благостању. У томе правцу Српска Православна Црква широкогрудно проповеда љубав, братство, јединство, слогу, једнакост, равноправност са свима осталим суграђанима наше велике Отаџбине, јер смо ми заједно с њима једна крв, једна братска крв југословенска. Она ће и у будуће ту своју племениту и узвишену мисију вршити на славу Божју, а на корист, понос, добро и срећу нашег узвишеног Краља и нашег целог народа.¹¹²

Ова беседа је значајна јер Гаврило Дожић користи концепт „једне крви” како би премостио верске разлике. Постављајући „југословенску крв” као биолошки и национални заједнички именитељ, он Цркву позиционира

Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 13. март 1938. г. Година XIX. Стр. 129–131.

¹¹² Беседа Његове Светости Патријарха Господина Д-р Гаврила. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 13. март 1938. г. Година XIX. Стр. 125.

не само као верску институцију већ и као актера државне стабилности. Његово инсистирање на „једнакости и равноправности” са суграђанима других вера била је директна порука муслиманима и католицима да под његовим вођством Српска Православна Црква неће тежити доминацији, већ заједничком напретку.

С обзиром на то да је патријарх српски Гаврило провео значајан део свог живота у Истанбулу, школујући се и радећи при српском посланству, имао је јединствену прилику да изблиза упозна турски муслимански свет. Кратак чланак објављен у *Гласнику* открива какав је био његов однос са тамошњим муслиманима.

...Према сазнању из сигурних извора за новог српског Патријарха истакнут је по својој високој наобразби, политичкој способности и необичној отмености познати црногорски митрополит Господин д-р Гаврило Дожић, који је својим великим личним ауторитетом спречио да се прошлогодишње врење и узбуђење због Конкордата не претвори у трагичне последице.

...Патријарх Српске православне Цркве у Југославији Господин Д-р Дожић, који је рођен у једној прастарој племићкој породици, која је у духовном, политичком и војном животу Црне Горе увек играла веома важну улогу, почетне и средње науке свршио је у свом родном крају, а православни теолошки факултет у Атини, где је и докторирао, а потом, дуго времена био управитељ српске школе у Истанбулу и делегат Српске Цркве код грчке Патријаршије. У писму и говору одлично влада турским, грчким и француским језицима.

Господин Д-р Дожић, који је бератом Султана Абдул Хамида Другог постављен 1911. године за

Митрополита у Призрену, стајао је у интимном пријатељству с многим државницима Отоманског царства, као што су покојни Шејхул-Ислами, Џемаледин Мола и Сахим Мола, те Министром спољних послова Рифат пашом.

Српско-православни Патријарх Господин Д-р Дожић, којега уз Турску нацију везују пријатељство и лепе успомене боравка у Турској, по својим личним особинама спада у ретки ред маркантних високих свештеничких појава, које нас подсећају на француске кардинале-дипломате, државнике, војсковође и центламене из оне велике историјске епохе светског и вечног значаја, која је претходила трагедији несрећне Марије Антонете.¹¹³

Чињеница да је патријарх Гаврило стајао у „интимном пријатељству” са највишим државницима и верским вођама Отоманског царства, попут шејхул-ислама Џемаледина и Сахима Моле, као и министра Рифат-паше, поставља га у ред врхунских дипломата. Ово пријатељство са највишим ауторитетима сунитског ислама било је гарант да његова каснија миротворна мисија у Југославији није била политичка поза, већ плод дубоког међусобног уважавања изграђеног у самом срцу Халифата

Обогаћен животним искуством општења са муслиманима из различитих друштвених, политичких и верских слојева тог доба, како у Отоманском царству, тако и у Старој Србији, патријарх Гаврило је наставио да негује односе између православних хришћана и муслимана у духу пријатељства и узајамног разумевања. Уживајући

¹¹³ Иностранци преглед. Личност Његове Светости Патријарха српског Д-р Гаврила. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 14–15. Сремски Карловци, 9. јун 1938. г. Година XIX. Стр. 363.

велико поштовање муслимана у земљи и иностранству, он је свој ауторитет користио као брану против растуће нетрпељивости.

Међутим, на том путу се сусретао са многобројним изазовима који су долазили из тадашњег турбулентног политичког миљеа. За разлику од својих претходника, Гаврило је морао да маневрише између очувања верских традиција и агресивних политичких идеологија касних тридесетих година. Његово познавање исламског света није му служило само за пригодне беседе, већ и као стратешки алат у покушајима да спречи радикализацију верских заједница коју су подстицали спољни фактори пред избијање Другог светског рата. На тај начин, његова пастирска служба попримила је обриси високе државничке мудрости, где је сваки гест према муслиманској заједници био и покушај очувања самог бића државе.

Позив на међуверску толеранцију

У посланици коју је блаженопочивши патријарх српски Гаврило, заједно са Светим Архијерејским Сабором Српске Православне Цркве, упутио православним верницима поводом Божића 1940. године, наглашава се почетак страшног рата који директно прети опстанку домовине јужних словенских народа – Југославији. У тој посланици доминира забринутост Српске Цркве за очување драгоценог мира, али и оштра свест о унутрашњим неправдама:

„Свети Архијерејски Сабор зна да приликом преуређаја бивају и поремећаји и неправде, јер и до њега допиру с многих страна вапаји незадовољства; али верује да на томе не може и неће остати, јер чврсто верује да српска крв, проливена за стварање и величину ове отаџбине, за народно и државно јединство није узалуд проливена; верује да животи принесени на жртву за ослобођење све браће Срба, Хрвата и Словенаца, не могу бити презрени, него да је надчовечним напорима стечена једнакост и слобода за сваког брата свуда у домовини”.¹¹⁴

Овај део посланице директно реферише на стварање Бановине Хрватске (1939) и осећај запостављености Срба у тим областима, али Патријарх чини храбар корак изнад локалних замерки. Користећи реторику „једнакости и слободе за сваког брата”, он покушава да умири страсти. Занимљиво је да се термин „брат” овде користи као грађанска и етичка категорија која надилази верски идентитет, чиме се муслиманима и другим конфесијама шаље јасна порука: за Цркву сте саборци у очувању истог крова над главом.

¹¹⁴ Божићна посланица. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 1 и 2. Београд, 4. јануар 1940. године. Година XXI. Стр. 5.

Уопште нису истакнуте верске разлике међу народима, већ је сваки грађанин ословљен као брат. Тиме је Црква показала своју потпуну приврженост опстанку државе са вишеетничким и вишеверским становништвом у најкритичнијем тренутку европске историје, када су нацистички и фашистички покрети већ увелико користили верске и етничке разлике за разбијање суверених држава. Ово је била последња велика Божићна посланица пред априлски слом 1941. године. Гаврилова порука је била јасна: у моментима када „свет гори”, верски идентитет не сме бити линија раздвајања, већ темељ на којем се гради заједнички отпор окупатору.

Патријарх српски Гаврило је уочи почетка Нове године по јулијанском календару, у наставку бденија у Саборном храму у Београду, служио молебан за свако добро у 1940. години. Он се, том приликом, обратио присутним верницима, а његова беседа је интегрално објављена у *Гласнику* Српске Православне Цркве како би се православни народ широм Краљевине Југославије упознао са поруком свог поглавара.¹¹⁵ Он је верску толеранцију упоредио са међуверским односима у љубави и слози и тиме је сâм појам толеранције уздигао на највиши ниво позитивног тумачења, а међуверски суживот је окарактерисао традиционалном хришћанском особином, док је нагласио посвећеност српског православног народа да ради на очувању и изграђивању државе састављене од припадника различитих етничких заједница, вера и конфесија. У тренутку када је међународна заједница била суочена са незауоставивим порастом радикалног национализма и верске нетрпељивости, патријарх српски Гаврило је иступио као бранилац вишенационалног

¹¹⁵ Његова Светост Патријарх српски Господин Гаврило пастви својој на прагу нове 1940. године. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Бр. 3. Београд, 31. јануар 1940. године. Година XXI. Стр. 81–83.

модела. Његов позив православним Србима да остану верни традицији суживота заправо је био покушај стварања духовног штита против идеологија које су већ тада почеле да изнутра разједају ткиво југословенске државе.

У свом наставку, патријарх Гаврило је нагласио историјски континуитет ове врлине:

Наш народ и његова омладина, у свима народним покретима, подухватима и делима, истицао је са поносом верску и племенску толеранцију као своју најбољу особину и сматрао је ту врлину као најлепши украс душе и срца човековог. Задахнути овом својом традиционалном Хришћанском и човечанском особином, ми смо готови да у братском поверењу и сарадњи са свима суграђанима наше Отаџбине, припадницима осталих вера и конфесија у нашој држави, чувамо, изграђујемо и унапређујемо нашу заједничку народну Државу. Тврда вера у Бога, међусобна љубав и братска слога и сарадња нека свима нама буде извор, потстрек и мерило добре воље и снажне енергије у савесном вршењу наших родољубивих дужности ради нашег заједничког живота и општег добра.¹¹⁶

¹¹⁶ Исто, стр. 83.

Преласци из православља у ислам

У службеним новинама Српске Православне Цркве, *Гласнику*, објављена је вест из других новина под насловом „Лица која пређу у ислам не могу се раставити од жене са којом су склопили брак пред другом црквеном влашћу”.¹¹⁷ Ова вест осветљава важан правни преседан који је донео Врховни шеријатски суд у Сарајеву:

Поводом честих прелажења у ислам у циљу раставе од жене, Врховни шеријатски суд у Сарајеву донео је мериторну пресуду, по којој, више, оно лице које пређе на ислам, а било је у браку са лицем друге вероисповести, не може отпустити своју жену. У будуће онај, који пређе на ислам, а био је ожењен пред влашћу које друге вероисповести мора најпре да се растави од жене пред оним форумом код кога је склопљен брак, па тек онда може склопити брак са другим лицем по исламским верским прописима.¹¹⁸

Овај документ је од изузетног значаја за разумевање међуверских односа тог доба из неколико разлога. Одлука Врховног шеријатског суда у Сарајеву показује да исламски верски достојанственици нису желели да прихватају „нове вернике” који су у исламу тражили само правну пречицу за развод (који је у Православној Цркви био знатно тежи). Тиме је Исламска заједница заштитила углед своје институције, не дозвољавајући да она постане уточиште за неодговорно понашање. Ова пресуда је

¹¹⁷ Онима који прелазе у Ислам. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 549.

¹¹⁸ Исто, стр. 549.

заправо била чин солидарности према другим верским заједницама. Инсистирањем на томе да се претходни брак мора развести пред надлежном инстанцом (нпр. црквеним судом Српске Православне Цркве), признат је легитимитет и јурисдикција друге верске институције. Иако су мотиви често били верско-административни, оваква одлука је у пракси штитила жене које би иначе биле остављене без икаквих права једностраним преласком њихових мужева у другу конфесију.

У Епархији тимочкој, са седиштем Епископа у Зајечару, иако није постојала верска заједница муслимана, забележени су појединачни примери преласка православних Срба у ислам. С обзиром на то да су ти случајеви постали познати не само у тој Епархији већ и шире у Краљевини Југославији, објављен је чланак на ту тему у *Гласнику* Српске Православне Цркве.¹¹⁹

Извештај из тог времена наводи:

Ова појава отпадништва у Тимочкој епархији датира се поглавито од пред крај 1935. године. Она је чисто спекулативне природе: да би апостате тамо лако закључили брак и тиме избегли казну због свога недозвољеног дотадашњег прељубног живота. То су већином лица са села, проста, верски непросвећена и сасвим слабог карактера. Подстрекнути и помогнути од муслиманских верских власти, од којих је шеријатски суд државни, они су се врло лако одлучили на тај корак, због чега се доцније горко кају, а затим себе сматрају и даље хришћанином, православцем. Само су, веле, легализовали своју, у хришћанству недопуштenu, прељубну везу, придобивши за њу

¹¹⁹ Прелажење у муслиманску веру. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 10. Београд, 15. мај 1940. године. Година XXI. Стр. 378.

озакоњену форму брака. Окуражени неколиким случајевима прелаза, верске муслиманске власти иду и даље, да газе и наше позитивне државне законе, претпостављајући овима своје шеријатско право и законодавство. Тако је срески шеријатски судија у Нишу г. Ћ-ић у два случаја развео православни брак закључен у православној цркви у Бору, у циљу да жени омогући склапање брака у Исламу, јер полиандрија и по шеријату није дозвољена. У своје време противу њега је за ова, намерно учињена дела, поднета кривична пријава Државном тужилаштву у Нишу, које је предузело гоњење, па у новембру прошле године подигло и оптужницу. Тако је именовани г. Ћ-ић под оптужбом за гажење закона.¹²⁰

Краљевина Југославија је признавала шеријатске судове као државне за грађане муслиманске вере. Ово је створило „правну рупу” коју су појединци користили, прелазили су у ислам не из убеђења, већ да би искористили либералније шеријатске прописе о разводу брака, што је за Српску Православну Цркву било неприхватљиво „гажење светиње брака”.

Посебно је занимљив случај судије из Ниша. Чињеница да је државно тужилаштво подигло оптужницу против шеријатског судије због развода православног брака показује да је држава морала интервенисати како би заштитила хијерархију права. Један верски суд није смео поништавати одлуке другог, нити задирати у статус верника који су брак склопили по другим прописима.

Аутор чланка у *Гласнику* је врло оштар према „прелетачима”, називајући их „непросвећенима” и „слабог карактера”. То указује на страх Цркве од ерозије морала у руралним срединама где је форма задовољења личних

потреба (легализација прељубе) постала важнија од верског идентитета.

Међутим, у односу на исту појаву преласка православних Срба у ислам, забележени су случајеви када су неки од тих људи тражили повратак у окриље Српске Православне Цркве. С тим у вези, објављена је одлука епископа тимочког Емилијана, који је „дозволио повраћај у православље Демиру (Драгиши) Јепураковићу, винарском трговцу у Зајечару, и Лејли (Јелени) рођене Куцановић из Велике Јавиколe, пошто је било претходно утврђено да се именовани дубоко и искрено кају за своје непромишљено отпадништво од вере и да су одређену епитимију од месец дана у манастирима издржали у посту, молитви, кајању и физичком раду”.¹²¹

Овај процес реинтеграције верника показује да Црква није олако прихватала повратнике. Инсистирање на епитимији, која је укључивала и физички труд и духовну дисциплину, служило је као својеврсни филтер којим се проверавала искреност намере. Тиме се желело спречити да и сам повратак у православље постане још један „спекулативни чин”, као што је то био претходни прелазак у ислам.

Горенаведени примери преласка појединих лица из православља у ислам показатељи су како и у које сврхе су се верска начела злоупотребљавала ради постизања личних интереса. Осим тога, такви примери су наносили штету међуверским односима и угледу верских представника. Ови случајеви су стављали верске представнике обеју заједница у незгодан положај. Док су патријарси и муфтије на високом нивоу градили концепт „братства и јединства”, појединци су на локалном нивоу користили догматске разлике као правне рупе за решавање брачних криза. Овакво „трговање вером” деградирало је светост брака и достојанство обеју религија, присиљавајући

верске и државне власти да строже дефинишу границе између верске слободе и грађанске одговорности.

*Сусрет Патријарха са
муслиманским представницима*

У жеку политичких потреса који су уздрмали Краљевину Југославију, постојали су различити политички фронтови засновани на етничким, верским и економским интересима. У таквим околностима, политички представници муслимана су се у јулу 1939. године обратили патријарху српском Гаврилу, тражећи помоћ у решавању „хрватске кризе”. Овај потез био је вођен страхом да ће предстојећи споразум (који ће касније довести до стварања Бановине Хрватске) бити донет на директну штету муслиманских интереса у Босни и Херцеговини.

Патријарх Гаврило је препознао пресудну важност овог момента: схватио је да православци и муслимани, зарад заједничког суживота, морају заједничким снагама штитити политичко-правне основе своје сарадње.

Патријарх Гаврило је овим чином показао изузетну дипломатску мудрост. Док је државна власт тежила ка двојном српско-хрватском споразуму као моделу за смиривање државе, Патријарх је у муслиманима видео кључни фактор стабилности. Његова спремност да их прими и подржи у моменту када су били маргинализовани од стране политичких центара моћи, учврстила је његов углед као истинског заштитника свих југословенских грађана, без обзира на конфесију.

После смрти др Мехмед Спахе, крајем месеца јуна, босанскохерцеговачки Муслимани били су страховито забринути и погођени. Тачно је да је он био легитимни представник Муслимана у Босни и

Херцеговини и да је уживао огромне симпатије, и народно поверење код својих организација. То је било разумљиво и на своме месту, јер је др Спахо био високи интелектуалац, и од младих дана почео је свој политички рад, који се развијао постепено и лагано али који је хватао све више корена код Муслимана. Као човек са школом, он је желео да искорени многе предрасуде и штетне обичаје, који су били застарели код наших Муслимана. Али то није ишло лако. Зablуде прошлости и примитивни обичаји нису се могли тако брзо да искорене, како ми је то сам др Мехмед Спахо подвлачио, кад ми је учинио своју прву посету. Он се школовао у Бечу уочи светскога рата. Био је сам задојен националним идејама, које су ишле на то да ослободе Босну и Херцеговину од аустро-угарског ропства и угњетавања. Те националне групе Срба и Муслимана биле су подељене у разне националне организације под разним видовима, али оне су имале исти циљ и своју сврху. За време школовања у Бечу др Спахо је живо сарађивао са демократском и националном омладином. Његова визит карта из тога доба написана је била ћирилицом, са српском заставом у врху, што је јасно обележавало његово српско опредељење. Он ће се целог века у званичним потписима као министар да потписује само ћирилицом. Он ми је лично рекао: „Муслимани су по крви и језику словенски народ као Срби и Хрвати. Вера је учинила своје и Муслимани се сада осећају у томе правцу. Људи су још конзервативни у својим схватањима, тако да их је тешко разуверити у неку промену. Зато са њима о тим стварима ја пажљиво разговарам или готово не дискутујем то верско питање. Знам тачно да не бих у томе питању имао никаквих

позитивних резултата. Зато га и остављам по страни. Младе генерације школованих људи постепено имаће могућност да ово питање дефинитивно реше и да наше Муслимане врате на пут крви и језика, односно националном обележју једнаком као у другим словенским племенима у нашој држави. За сада је то немогуће променити. Оно што ја желим, састоји се у томе, да сви Муслимани буду у једној чврстој организацији па макар носила обележје и верског карактера; потребно је да привучемо све Муслимане у једну велику организацију, где ми можемо сви заједнички да договорно доносимо одлуке по питањима која нас све интересују. Али што је главно, иако наша политичка организација носи обележје верско, она је с друге стране национална са југословенским обележјем. Муслимани су чврсто решени: да до краја чувају Југославију као једну целину и творевину која је за све нас једног истог значаја. Срби, Хрвати, Муслимани и Словенци, могу најбоље да очувају своје животне интересе и напредак у оваквој државној заједници. Зато смо ми Муслимани и гласали за централистичко уређење државе и Видовдански устав 1921. године.

Због настале политичке кризе у Народној скупштини 1928. године и смрти Стјепана Радића, која је проузроковала велику кризу, дошао је шести јануар 1929, који је завео краљ Александар. Хрвати су страшно били нерасположени и просто су желели да нађу пута и начина да се издвоје из југословенске државе. Муслимани мисле да је то велика штета, ако би се оваква државна творевина распала. Сви бисмо имали само штете од оваквога става. Ко зна куда би нас све то одвело. Треба водити рачуна о томе: да ми имамо великог непријатеља у самој фашистичкој

Италији и Мусолинију који увек имају аспирације на наше југословенске територије. На првом месту на Далмацију, коју би они желели да присвоје. Прошлост се понавља. Али дужност је свих нас да државно јединство чувамо као своје очи. То је наш заједнички интерес који треба да нас највише сједињује. Потребно је да се наш југословенски живот развија искључиво на демократској основи, која је гаранција за нашу слободу и независност. Зато Муслимани нису могли да приме и да се сагласе са шестим јануаром, нарочито кад је укинут Видовдански устав, где су нам свима била загарантована демократска права. Муслимани сада сарађују на југословенском програму са оним групама које имају иста гледишта као и ми Муслимани. То су Срби и Словенци. То је заиста једна формација огромног политичког значаја за нашу будућност. Оваква организација моћи ће лакше да нађе један искрени и здрави споразум са Хрватима у решавању хрватског питања, који сви ми од срца желимо. Нико од нас није противу тога, али ми Муслимани не можемо дозволити да се ни у ком случају Босна цепа. Не желимо да будемо ни Срби ни Хрвати него да останемо као што сам рекао, једна политичка организација са верским обележјем. Ми сматрамо да је такав наш став најкориснији и за Србе и за Хрвате. То исто треба да желе Срби и Хрвати да не би дошло до нашег цепања, што би могло да нас одведе на странпутицу, на којој не бисмо могли ништа добро створити”.

Ја сам углавном рекао о овоме оно што ми је сам др Спахо говорио. Ову његову изјаву ставио сам на хартију одмах после његове посете учињене мени у Патријаршији. Он је дошао да ми у име Муслимана изјави да Срби и Муслимани сарађују

искрено и срдечно на терену у свим питањима која нас заједнички интересују. Између нас влада сагласност и добра воља на заједничком путу. То увек иде без икаквих промена као што је то било и у прошлости. Оваква изјава др Спахе била је на своме месту у свему. Он је био човек дубоко националан и сматрао је народно и државно јединство као најпрече од свега. Његово схватање било је похвално и од велике користи за нашу државу. Др Спахо је био човек који је имао велики ауторитет код Муслимана; они су му заиста били одани у поверењу и у свим проблемима које је он био поставио пред Муслимане у разним доменима. Муслимани су његова гледишта и предлоге примали са великим поверењем и без дискусије.

Његова смрт обезглавила је све Муслимане. Изгубили су човека који их је представљао и организовао у једну компактну политичку организацију која је била солидна и национална у погледу саме државе, јер је била противу свакога цепкања. Његовом смрћу поставило се питање, ко ће да га наследи и настави његов програм и све друго што је најпотребније било за ову организацију. Ја лично не видим такву једну личност, која би била кадра да настави његов пут. У животу, нажалост, често бива да иза људи који су носиоци једне конструктивне националне или политичке организације, долазе њихови наследници, који су лишени свих атрибута њихових претходника. Често се дешава да наследници упропасте све оно што је њихов претходник са великим напорима створио. Ми Срби желимо Муслиманима, нашој браћи по крви и језику, све најбоље. Нарочито у часу овога тешкога губитка, који је за њих врло осетљив, у овим

данима где се постављају многи важни проблеми пред нашом државом.

Смрт Спахова забринула је не само Муслимане и њихову организацију него и све Србе, нарочито у Босни и Херцеговини. Умро је један човек који је имао највише смисла да односи између Срба и Муслимана буду пријатељски и срдачни. Његовом смрћу поколебало се такво стање са разних страна у претпоставкама како ће се односи даље развијати. Нарочито у погледу политичком. Срби верују да је тешко наћи замене др Спахи. Тако су ми изјавили виђени Срби из Босне. Нарочито су подвлачили да је Босна и Херцеговина могла и даље остати у оквиру централистичке Југославије, пошто је др Спахо био убеђен да је то једини пут. Ово је био један допринос противу шовинистичког става са његовим локалним карактером који се базира на старим, апсолутно застарелим, схватањима. Државотворна политика др Мехмеда Спахе свакако биће ослабљена са његовим наследником, како сам ја добио информације, што ће бити од велике штете не само за Муслимане него за целу државну заједницу.

Чим је умро др Мехмед Спахо, ја сам замолио митрополита дабро-босанског Петра да у име моје изјави искрено саучешће, а такође и у име Српске цркве која искрено жали рани губитак др Мехмед Спахе. Митрополит Петар прво је изјавио саучешће породици а затим виђеним политичким представницима Муслимана; он је учествовао и у његовој сахрани. Муслимани су ово примили са најлепшим симпатијама. Били су ганути пажњом Српске цркве, а затим присуством самога митрополита Петра, који је био од увек у најбољим пријатељским односима са Муслиманима; они

су га необично поштовали ради таквог његовог рада, који је доносио обострану корист и за Србе и за Муслимане. После овога, митрополит Петар послао ми је један извештај о извршеној мисији и стању код Муслимана. Подвлачио ми је да је смрт Мехмеда Спахе страховито деловала на Муслимане, и страшно их онерасположила. Они су сматрали да је он ишчезао када је највише био потребан: у часу решавања хрватског питања, односно разговора између мандатора председника Краљевске владе Драгише Цветковића и др Мачека. Са свих страна у Босни, као уосталом и у престоници, кружиле су онеспокојавајуће информације, које нису ни са које стране демантоване, а још мање контролисане у својој тачности. По оваквим информацијама износило се: да је др Мачек тражио поделу Босне и Херцеговине између Срба и Хрвата, а за ту поделу нико није нашао за потребно да консултује и Муслимане, који имају право да кажу своју реч по овоме државном питању. Ни у ком случају не би се могло дозволити да се без договора Срба, Хрвата и Муслимана решава једно питање на начин који апсолутно није Демократски а још мање национални. Таква ситуација довела је Муслимане у право очајање. Они су питали митрополита Петра да им каже, како он гледа на ово питање као висока верска личност. Он им је одговорио: да њему ништа није познато, сем ово што сви знамо из новина где се о томе пише лаконски и без довољно објашњења и садржине. Он се слаже са њиховом забринутошћу, коју он потпуно разуме и дели са њима. Срби су у истом положају као и Муслимани по овом питању. А ако треба да се реши споразум по хрватском питању, подвлачио је митрополит Петар, треба да га реше

људи у које народ има поверење и са братским договором Срба, Муслимана и Хрвата. Нико од Срба и Муслимана није против решења овога државног питања, него напротив, да се нађе један братски и искрени споразум. Представници Муслимана били су дирнути овом изјавом митрополита Петра, па су га замолили да са своје стране посредује код српског Патријарха да прими једну њихову делегацију, која би изложила муслимански став по питању Босне и Херцеговине. Чим ме је митрополит Петар обавестио о овој жељи Муслимана, ја сам у свему био сагласан и одговорио му да им стојим на располагању.

Крајем јула дошла је у Патријаршију муслиманска делегација, састављена од шест чланова. На челу делегације био је сенатор Узеир-Хаџихасановић, један од најближих сарадника др Мехмед Спахе и врло угледна личност у Сарајеву где је уживао добар глас и код Срба и код Муслимана. У делегацији су били још два посланика из њихове „Југословенске муслиманске заједнице”, затим један професор и два угледна Муслимана из Мостара. Ја сам од раније познавао сенатора Хаџихасановића, те ми је било лакше да са делегацијом почнем разговор. Поготову кад је он, човек финих манира, врло расположен и човек који познаје ситуацију у приказивању живота и рада Муслимана. Чим је ова делегација дошла код мога шефа кабинета, одмах је без чекања доведена у мој радни кабинет, јер сам дао инструкције да делегација не чека, како се то често догађа у оваквим и сличним приликама. Ја сам примио Хаџихасановића и његове пријатеље срдечно и пријатељски. Ја сам увек практиковао, да са људима других религија поступам на најбољи могући начин. Нарочито са људима који се баве

народним пословима и њиховим потребама и насушним бригама, као што је био случај са овом делегацијом. Мој срдчан и пријатељски сусрет на њима је оставио врло пријатан утисак. То се видело и осећало на њиховом лицу и расположењу. Пошто смо завршили са формалностима и пошто су они заузели своја места, почео сам један уводни разговор. Било је то само, да бих им олакшао ситуацију да уђу у ток циља своје посете. Захвалио сам им се на пажњи, да су сматрали за потребно да се са представницима Српске цркве консултују и договоре по питањима која су обострана, а нарочито по проблемима државним, који су постављени од стране Краљевске владе, по споразуму и одобрењу Краљевског намесништва које руководи са свим овим разговорима на преуређењу државе. Подвукао сам делегацији да може слободно да ми изложи све своје погледе које сматра да су од интереса по државу и народ и за слогу Срба и Муслимана у даљем њиховом заједничком раду. Што је главно, подвукао сам им да су Муслимани наша браћа по крви јер говоримо истим језиком. Религије су различите и вере су друге. Но то не би смело, рекох, да нас ни у ком случају раздваја у нашим дужностима и потребама једних према другима и општим према Југославији. Желео сам да они сами изложе оно што желе. Поставих питање Хаџихасановићу:

„Господине сенаторе, с обзиром на оно што ми је митрополит Петар пренео од ваше стране, желео бих да ми ви то сада лично изложите, ваше погледе у вези споразума са Хрватима, оно што интересује све нас. Ми, ето, често слушамо разне информације и разна нагађања, која су често противуречна. Молио бих вас да ми ви изложите како ви у Босни

и Херцеговини а нарочито у Сарајеву гледате на све ово?”

На моју молбу, прибрано и врло јасно и озбиљно сенатор Хаџихасановић, одговори:

„Ваша Светости, ми смо сматрали за своју дужност, да се поред митрополита Петра, искреног пријатеља Муслимана, кога ми необично много поштујемо и ценимо, обратимо на вас као духовнога оца свих Срба. Ја и моји пријатељи желимо да вас укратко обавестимо о ситуацији у Босни и Херцеговини после смрти Мехмеда Спахе, нашега главнога досадашњег руководиоца. Желели бисмо да вам подвучемо да код Муслимана влада забринутост. Вама је добро познато да је прошлога месеца напрасно преминуо главни политички представник свих нас Муслимана. Ово нас је све страховито поразило и ожалостило. Још не можемо ни данас да предвидимо све последице које могу да проишају из његове преране смрти коју нико од нас није очекивао”.

Ја га упитих: „Молим вас, како се то збило?” На то он настави:

„Рахметли др Спахо је био прошлога месеца на службеном путовању у Немачкој. Чим се вратио, дошао је у Сарајево. Имали смо један шири састанак наших првака. Он нам је изложио рад у погледу будућег споразума, који воде председник Краљевске владе Цветковић и др Владко Мачек. Он нам је подвукао, да по томе споразуму треба да се поцепа Босна и Херцеговина на двоје. Био је много забринут. Није ништа добро предвиђао. Изложио нам је да је скренуо пажњу Краљевском намесништву на тежину ситуације и мотивисао наш

став у овоме: Муслимани Босне и Херцеговине желе искрени споразум Срба и Хрвата ради окончања хрватског питања. Али ни у ком случају не би могли да дозволе да се Босна и Херцеговина цепају и деле без пристанка народа и његових представника, не само Муслимана него и Срба који су најбројнији по становништву у овим покрајинама. Ми смо сви у потпуности примили ово саопштење као наш став, односно свих Муслимана. Сматрали смо да је рахметли др Спахо имао у потпуности легитимацију и поверење свих Муслимана, да каже оно што ми сви желимо и осећамо. Ми такав став сматрамо као једино исправан и правичан. После наше дуге дискусије, рахметли др Спахо рекао је да ће и даље да настави своју борбу и да ни у ком случају неће дозволити да Краљевско намесништво донесе једну одлуку која није по вољи нама Муслиманима и нашим интересима, пошто цепа покрајине у којима живе Муслимани и тако нас доводи у тешку ситуацију. Ми нисмо ни за време окупације Аустро-Угарске дозвољавали да будемо цепани, него смо се борили противу сваке силе па ма с које стране она долазила. Случај „Змаја од Босне” Градашчевића, још за време турске управе, доказује јасно, да су се Муслимани у својој прошлости борили за своја права када су год били доведени у тежак положај. Ми мислимо да смо и данас у сличном положају”.

Хаџихасановић о смрти др Спахе рече ово:

„После ове наше одржане конференције у Сарајеву, ми, његови пријатељи, испратили смо га на жељезничку станицу у Сарајеву, где га је чекао „луди Сарајлија” (мисли на специјални воз са три вагона, који је ишао од Сарајева до Београда на електричном погону, ради чега је тако и назван).

Са тим возом дошао је у Београд око 10 часова 29. јуна и пошао право у хотел 'Српски краљ' где је он увек становао и био на храни. Чим је приспео у хотел тражио је да му се спреми топло купатило. Затим је затражио црну кафу, коју је одмах попио. Наједанпут је пао онесвешћен. Био је за секунду мртав. Ни реч није могао да изговори. Његова смрт изазвала је велику жалост код свих Муслимана, као што је исто тако изазвала жаљење код Срба. Многе вести проносе се о његовој смрти. Ради тога има доста Муслимана који не могу да схвате околности под којима је умро рахметли др Спахо. Они су желели да се изврши обдукција његовог леша. То су изјавили његовој ануми, односно госпођи. Али она је добила уверавање са званичне стране да је то била срчана кап и да нема никакве потребе да се врши обдукција тела. Његова госпођа је после ове изјаве била противу сваке обдукције и нама је казала: 'Са овим се ништа не би добило. Ја не желим ни у ком случају да то тражим. Бог је тако судио да му то буде крај. И ми ту не можемо ништа учинити нити поправити. Када смо саслушали изјаву његове госпође, то значи и породице, ми смо се са тиме сагласили. Јер она је била надлежна да да изјаву.

Ми Муслимани мислимо да су интереси наши и српски у Босни и Херцеговини у потпуности једнаки. Били смо увек заједно и у прошлости, кад је то захтевала потреба. Ишли смо један поред другог кад смо тражили своја права, и кад смо се борили против свих неправди. То и данас треба да учинимо, јер ако ми то сами пропустимо да урадимо онда је наша заједничка ствар изгубљена. Ваша Светост најбоље то зна, да без слоге и заједничког става не може бити ништа корисно и добро ни за Србе

ни за Муслимане. Ја немам велике школе, али од детињства знам, да су Муслимани и Срби живели мирно један поред другог као добре комшије. Кад наступе потребе у животу народ сматра да је комшија пречи и од брата. То је логична чињеница, јер комшија као први притекне у помоћ у часу нужне одбране. Било је и малих трзавица између Срба и Муслимана за време Аустро-Угарске, али оне су вештачки биле убачене са стране од наших заједничких непријатеља који су сејали раздор међу нама, како би нас завадили а после тога лакше савладали. Ми Муслимани не кажемо да смо Срби. А још мање можемо да се назовемо Хрватима, са којима су наше разлике много веће од оних са Србима. Ми не разумемо зашто нас они зову Хрватима? По коме праву и по којој основи? Какво право и какве разлоге имају за то? Мислим да је за то највише крива Римокатоличка црква, која увек чини своју пропаганду у корист своје религије. Ми Муслимани сматрамо да такав став ништа добро не може донети, сем велики раздор и свађу између Муслимана и Хрвата, што је за велико жаљење. Има добрих Хрвата у Босни и Херцеговини, који то добро виде и који све то осуђују. Сматрају да вера треба да остане на своме домену а не да буде раздор по националном и државном питању. Ми Муслимани никад нисмо натурали своју веру ни Србима ни Хрватима. Да смо то желели и спроводили за време турске државе онда сигурно не би било друге религије сем ове наше муслиманске. Муслимани и данас поштују сваку религију и не желе да у томе никога присиљавају да мисли друкчије од онога што му његови интереси налажу.

Ми Муслимани имамо једну шаку наших људи, који су примили хрватску тезу по којој су сви Муслимани хрватског порекла. Апсолутна већина муслиманског живља у Босни и Херцеговини одбија такво мишљење као неосновано и без трунке истине. Ти Муслимани који то говоре не представљају никога код нас на дому; они су по своме броју тако малобројни, да се њихово гледиште не може узети озбиљно ни за какву политичку комбинацију. Ми желимо да останемо само Муслимани, организација која носи обележје верског карактера. Такво наше схватање ни у ком случају не може да штети нашем државном јединству. Све ово, поготову што смо ми поборници југословенске идеје која нас све уједињује у једну заједницу државне слоге као потребу најважнију за све нас. Муслимани не могу све то што паметно и добро мисле о држави и што су од почетка стварања државне заједнице радили и спроводили на националном путу општег значаја, да сада промене и све баце под ноге. Нама сада изгледа да се припрема нека велика промена која ће нас присилити да из основа морамо да променимо наше држање и наш рад, што би било све у супротности са нашим животним потребама. Ми на то не можемо да дамо пристанак ни да то одобримо без пристанка и воље целог народа, односно државне заједнице. Нико нема право да мења оно што је већ створено раније на солидној основи. Сада све то треба да се промени и поцепа на начин који не може, не само бити користан и добар, него је у својој суштини штетан за нашу државну заједницу. Муслимани као и до сада у својој потпуности остају лојални и одани целини југословенске државе у духу југословенскоме који нам је најпотребнији да изједначимо наше

разлике, које се овако најбоље ублажују и не осећају. Ми Муслимани ни у ком случају не тврдимо да ми нисмо словенског порекла. Мислим да то нико не може порицати. Наши су стари примили Ислам као обележје државно, како нам је то рахметли др Спахо објашњавао. Мислим да наша муслиманска религија никоме не смета, а најмање римокатолицима, да будемо добри Југословени, одани нашој заједничкој држави. Религија не би требала да буде узрок наших несугласица или средство да је употребљујемо у борби против друге религије.

За све одлуке које треба да се спроведу ради окончања спора који је наступио са хрватским питањем, потребно је да о свему томе реши народ дефинитивно са паметним и искреним договором, који неће ићи на штету нити муслимана, нити Хрвата, нити Срба. Ми мислимо да не могу један овако важан проблем решити само Цветковић и Мачек. Ако би такав споразум био сачињен, као што нама изгледа, онда ће народ бити присиљен да га одбаци својим ставом и гласањем, преко људи које буде изабрао да ту његову одлуку пренесу код народног представништва. Муслимани желе, прво: да се договоре са представницима Срба у Босни и Херцеговини и да се договоре у свему за један заједнички програм и став који би био потпун и братски по садржини. Такав заједнички став био би утаначен у свим оним питањима и био би у складу са потребама народа. Сигуран сам да ни Срби ни Муслимани немају ништа против Хрвата, него напротив, желе да сви заједно живимо у слози и љубави како то Бог заповеда да се људи управљају један према другоме. Сваки раздор треба осудити као нешто што је опасно и трује наше односе а самим

тим и чини огромну штету. Муслимани мисле да они имају право да се боре противу политике државне која има за задатак да задовољи Хрвате на штету Муслимана и Срба. Ми сви мислимо да тако не може да иде, јер је у противности са нашим животом и његовим потребама. Срби исто тако желе да вежу своју судбину са Србијом. У сваком случају то је разумљиво. Али они лично не изазивају цепање Босне и Херцеговине, него сматрају да је Југославија најбоља творевина где можемо на демократски начин да најбоље очувамо слободу, независност, и да спроведемо оно што свима нама стоји у интересу.

Краљевска влада Цветковића почела је разговоре са Хрватима без контроле и сугестија народног представништва које би могло најбоље да послужи да се ово питање реши како цео наш народ жели. Мислимо да су требали да буду на окупу и Сенат и Народна скупштина и да непрекидно заседају у очекивању дефинитивног решења по поменутом питању. Не можемо да разумемо зашто се не поступа правилно, како то народ жели. Народни представници примају сваки дан своје дневнице које нису мале и које дају могућности, да су народни представници на заседању, да би могли да контролишу рад Краљевске владе. Нама који представљамо народ, изгледа јасно да се то ни у ком случају не жели. То није уставни нити демократски пут. Уставни закони су предвидели рад Народне скупштине и њену улогу. Чим је Народна скупштина изгласала овогодишњи буџет, послати смо на одмор. Наше су руке апсолутно везане. Цела наша дужност као представника народа, састоји се у одобрењу буџета, и то је све. Овакав рад наш народ не само што не разуме, него га не одобрава. Народ се пита:

зашто постоје народни посланици и сенатори кад не раде ништа, него ми плаћамо скупо тај њихов нерад. Тако исто, народ не разуме држање Краљевског намесништва на челу са кнезом Павлом које уопште нема контакта са народом. Краљевски намесници не долазе у додир са народом да чују од њега шта он мисли и жели. Народ овако нема могућности да им лично у сусрету каже оно што сматра да није добро и да не ваља. Народ нема могућности да то каже. Данашњи министри не воде много рачуна о народним потребама. Они се појаве на некој свечаности, одрже говор пун празних обећања; у ствари то остане ‚млаћење празне сламе‘ како то народ између себе говори.

Зато смо сматрали за своју дужност да обавестимо Вашу Светост о свему овоме, како то народ мисли и гледа на све ове данашње догађаје. Ми желимо да вас најлепше умолимо да будете добри и благонаклони, да ову нашу изјаву, уколико сте у могућности, пренесете Краљевском намесништву као нужну и оправдану. Народни интереси захтевају да држава уради оно што народ жели да одобри. Али никако оно што народ не може никад да изврши и оправда. Ако Краљевско намесништво не буде о овоме водило рачуна, него остане глухо и не води политику народних жеља и расположења, онда може доћи до сваких искушења и незгода код народа; она могу да нас одведу и до једног револта који може сам народ да изазове. То би заиста донело зло и несрећу у свему. Ја сам вам изнео оно што ми представници Муслимана осећамо у потпуности једнако са свима Муслиманима из Босне и Херцеговине који имају у свему једнак став по свима изложеним вам питањима. Живимо у нади да ће Ваша Светост

разумети наше оправдане разлоге, и нашу бојазност за будућност наше државе и нас свих у њој заједно, и да ће нас помоћи у свему. С друге стране надамо се да ћете код Краљевског намесништва дејствовати у правцу жеља и потреба и Срба и Муслимана. Ви сте висока личност која је у стању да ове наше жеље спроведе на највише место, и тако сте ви наш главни бранилац да се ово изврши на правилној основи. Ми вас најлепше молимо, да нам опростите на нашем дугом излагању које вас је оптеретило и заморило, поред ваших верских дужности. Ви сте са овом нашом молбом принуђени да се мешате у политичке ствари. Али ми сматрамо да је ово национална дужност а поготову ваша, да помогнете народу у проблему, који је заиста компликован и изискује брзу одлуку. Ми искрено верујемо у вашу помоћ и моралну подршку, уз нашу искрену и дубоку захвалност. Муслимани и Срби неће вам ово заборавити. Ми смо дирнути вашом пажњом и јасно видимо да ви желите да нам помогнете. Ми добро познајемо Вашу Светост, вашу реч и вашу одлучност као и ваш чврсти карактер. Ми пратимо ваше говоре који нам уливају поверење у вас за добро наше заједничке отаџбине коју сви треба да искрено подижемо, а ни у ком случају да је рушимо и цепамо, после више од двадесет година нашега заједничког живота. Поготову кад нам је она донела слободу и националну независност, да живимо у нашим кућама и исповедамо наш закон, односно веру, као слободни људи без ма каквог притиска са стране. Пре наше посете Вашој Светости ми смо ово све дискутовали и са Србима, односно са њиховим представницима који уживају њихово поверење. Могу сигурно да вас уверим да између нас нема апсолутно никакве

разлике, па чак ни једне мале пукотине која би била кадра да поремети наш заједнички став. Нама се свима чини да су догађаји у свету врло тешки и да се све више и више црни облаци муте, тако да је тешко предвидети шта све може из тога да изађе. Такве околности налажу нам да прво чврсто уредимо нашу заједничку кућу, односно државу, да будемо у свему сложни и да нађемо један исти пут који би нас водио правцем потребним у свакој насталој ситуацији која би могла да поремети све оно што је за нас од значаја и што не можемо дозволити да буде измењено преко ноћи.

Ако се буде водило рачуна о мишљењу народа, онда се лако може решити однос са Хрватима, за који Муслимани мисле као и Срби, да га треба решити одлучно и брзо. Али само на једној правичној основи која би нас све задовољила у својој суштини са садржином једнога споразума који народ од срца жели и који ће поштовати ако буде сачињен онако како сам вам већ до сада изложио. Краљевско намесништво и Краљевска влада пре дефинитивне одлуке по овом питању, треба да дођу код нас у Босну и Херцеговину и да ступе у контакт са народом, како би од њега директно могли да чују, како народ замишља будуће решење између Срба и Хрвата, где су, нажалост, тангирани много интереси Муслимана. Чине се предлози и нагодбе, како чујемо са многих страна, о одвајању делова Босне и Херцеговине и припајању истих Хрватима. Ако се буде тежило да се ово питање правично реши, онда је потребно пре сваке одлуке да се народ изјасни, да ли је сагласан у погледу битности једне одлуке коју Краљевско намесништво, како нам изгледа, жели на сваки начин да спроведе и без договора народа и његових

представника који треба да заступају његове жеље у Народној скупштини”.

Ја признајем да ме је излагање сенатора Хаџихасановића пријатно изненадило. Он је говорио искрено и поштено оно што је мислио. Говорио је као да је читао из књиге. Његов говор био је природан, како то прави народни представници умеју да искажу оно што мисле. Он је тачно изложио прилике које владају данас у Босни и Херцеговини. Он је нарочито желео да прикаже став Муслимана који се састојао у томе, да су сви сагласни и да не желе ни у ком случају да се Босна и Херцеговина цепају. Они нису желели да се одвајају један од другог, јер би такво решење рђаво утицало на све њих. То је све било на своме месту. Исправно и логично. Ништа нисам нашао у његовом излагању, што би могло да баци и најмању сенку нечега што није на своме месту. Из његовог излагања видело се јасно, да оно што каже, чињеницама документује. Јасно се види да је у додиру са народом и да зна његове жеље и потребе у својој правој суштини. Такав један народни представник и може имати поверење краја кога заступа. Сенатор Хаџихасановић заиста га је имао. Ја сам то знао од митрополита Петра и од бившег министра Бранка Калуђерчића, који је о њему говорио са великим поштовањем у сваком погледу. Затим, да је уживао велико поштовање у целој Сарајеву, не само од Муслимана него и од Срба. Ја одговорих на излагање Хаџихасановића:

„Ја сам необично радостан, господине Сенаторе, да ми се лично пружила прилика да се боље упознамо. Ја апсолутно имам поверење у оно што сте ми данас изнели. Знам да је то све тачно, од почетка до краја. Све што сте рекли у својој суштини само

иде на корист наше заједничке државе. У вашим излагањима нема ни трунке ма какве мржње било према коме. Има само паметно расуђивање ситуације, на коју народ исправно гледа. Ваш извештај по свему томе кипти са чињеницама, што је од особитога значаја, када се тражи права истина. Ви сте желели да све то данас изложите мени са вашим пријатељима, и да ме тачно обавестите како ствари стоје и народно расположење у Босни и Херцеговини. Ваша је констатација о споразуму са Хрватима логична и начелна. Ми се слажемо у суштини да то треба да буде решено на обострано задовољство и потребе народа. Ни једна ни друга страна нема право да оштети једна другу. Јер то онда не би био споразум, него просто искоришћавање једне стране на штету друге, што би довело до најгорег. Тако исто ви сте и ваши пријатељи учинили паметну ствар да сте се по овом истом питању консултовали са вашим пријатељима Србима из нашег краја и да сте се у свему у начелу сложили. То је од пресудног значаја, јер „договор кућу гради“, како вели наш народ. Мислим да без таквог начина договора не може ништа добро и трајно да се постигне. Ви сте пажљиво изложили оно што је и Муслиманима и Србима на срцу. То су њихови погледи и њихова осећања која треба апсолутно да се поштују. Као народни представник ваше је право и дужност, да штитите народне интересе ради којих сте и добили народно поверење и легитимацију од њих да можете у њихово име да говорите. То је и људско и Божје право. Правду треба увек бранити и треба заступати истину која је од свега најјача и служи као доказ моралних особина једнога човека. Човек без свега овога не може да живи, а камо ли да брани интересе и правду других људи.

Има из вашег излагања нешто што ме радује у овоме моменту. То је ваш мудри став у погледу слоге између Срба и Муслимана и заједничког договора, без кога не може бити никаквог успеха. Тако исто и ваш став према Хрватима потпуно је исправан и на своме месту. Ви желите, као и сви ми, само добре односе и све оно што нам је заједничко у нашој дужности кад је у питању отаџбина. Ако не би било слоге и љубави, наша држава би се срушила као кућа од карата. Потребно је да поступимо један према другоме искрено, од срца, а не да један другог варамо и дајемо изјаве које су плод обичне неистине или пак заваривања, које би могло да нас успава, да не можемо да нађемо праву истину. Све што је колебљиво у животу и неодређено не може имати дугога века. Оно је већ унапред осуђено на пропаст. То је на пример све као када имате једну кућу која је саграђена без довољнога темеља, где бура може једнога дана да је сруши или пак вода поткопа њен темељ. Народ кад прави кућу прво изабере место где треба да је подигне. А затим зида чврст и солидан темељ на коме се зида цела кућа. Ако то није на своме месту, онда је судбина такве куће врло рђава. Она неће дуго под таквим околностима да остане. Једнога дана темељ ће да попусти и цела зграда ће се срушити. Са државом је исто тако. Исти услови за њену солидност и трајање. Ми двадесет година патимо од тог истог питања. Постоји темељ али је зграда несолидна. Њени зидови нису солидни. План о државној заједници није исти. Кад то не постоји онда долазе разне непријатне ствари, несугласице, трвења и размирице. Непријатељи са стране, којима је то највиши интерес, подгрејавају и хране такво стање. Разлог је очигледан. Треба да нас разбију

и да се тако наша заједничка кућа као несолидна сруши. Ко има добити од тога? Наши заједнички непријатељи који то једва чекају, да би нас тако у неслози и завади лакше уништили и самим тим успели да нас ставе у своје ропство где бисмо изгубили слободу и независност. То су два атрибута за једну државу. Ако тога нема онда не може бити ни речи о држави. Покрајински шовинизам значи, по моме мишљењу, смрт и немогућност државе у којој се он ствара. То је један отров који трује државу. То се нарочито односи на нашу младу заједницу која ни у ком случају не може да се развија у свађи и раздору, већ само у слози и јединству.

Ја се слажем потпуно са вама, тако исто, да само представници изабрани од народа слободним путем, могу да говоре у име народа и да траже све оно што је од нужне потребе за његов живот. Они су дужни да народне потребе износе у Народној скупштини, као месту које је одређено у такве сврхе. Такви представници и таква Народна скупштина је контрола рада државним факторима и Краљевској влади. Народна скупштина је регулатор политичкога и националнога живота једне државе. Али ако он није на својој висини, онда судбина таквог представништва нема никаквог значаја, јер не доноси никакве користи ни народу ни држави. Народна воља мора се безусловно поштовати. Права човекова и слобода морају бити изнад свега, јер су они гаранција законитости и правичности. Нико нема право да натура, било својом вољом или силом, другим људима оно што је незаконито и неправно. Сама примена силе противи се основним људским законима, пошто сила не може ништа добро донети, већ само народно нерасположење, трзавице и мржњу

између људи. Такав став не би требало нико ни да чује, а камоли да га примењује. Потпуно разумем психозу народа и вас као његовог представника. Она је у потпуности на своме месту и оправдана. Муслимани желе само добре и корисне односе између Срба и Хрвата, што је од великог значаја за живот наше заједнице. Сви ми имамо потребу да се то све тако спроведе.

Без добрих међусобних односа, не може ништа трајно бити. Нарочито је драгоцено ваше гледиште у томе правцу. Трбало би заборавити све оно што је било рђаво у прошлости, као једно болесно стање, и наћи нови и бољи начин међусобних односа, што је нужно и најпотребније. Ми смо иста словенска раса. Једна крв тече у нашим жилама. Говоримо једним језиком. Наше су песме исте. Скоро су исти манири и обичаји. Али поред свега тога, ми се гложимо око ничега. Уместо да један другоме пружимо братски руку и да тако загрљени корачамо у будућност, ми смо разједињени више него што смо то били пре двадесет година. Између нас нема солидарности, нема ничега кориснога што би могло да нас веже за један национални програм, који би био могућан и који би највише одговарао нашем заједничком животу. Наша држава састављена је из неколико религија. Било би жалосно кад би једна од ових покушала да намеће своју веру другим људима из друге религије. Тако исто друга вера нема право да трује људе мржњом која је у супротности и са Божјим и са људским законима. Вера не сме ни у ком случају бити кочница нашег заједничког живота. Да је то тачно, најбоље ће нам посведочити наша заједничка прошлост. До трагедије на Косову Турака није било у нашим земљама. Али кад су Османлије заузеле

наше крајеве, свет је почео да прелази у Ислам да би тако заштитио своје интересе и своје имање и спасао голи живот. До њиховога доласка ми смо били један народ. Били смо само Срби. После пада Босне и Херцеговине у турске руке, постале су две религије: православна и муслиманска. Како је тада било, остало је и данас. Вера чини много и утиче на људске односе. Има код Муслимана у Босни и Херцеговини и данас људи који су се потурчили, али су задржали своје старо презиме. Узмимо породицу Љубовића, и многе друге породице. Ти Муслимани знају за своје порекло, па га увек поштују.

Потурчени Срби или пак њихови наследници, нису никад заборавили своје српско порекло. Узмите молим вас пашу Соколовића, који је као дете одведен у Турску, у познатом „данку у крви“. Турци су силом узимали српску децу од њихових родитеља и водили их у Цариград да их васпитавају у војничком духу. То је била најбоља војска султанова. Звали су се „јаничари“. Молим вас, да се вратимо на пашу Соколовића, који је достигао највећи положај у турскоме царству и постао велики везир. Он је на исти начин одведен у Цариград као и друга деца која су била као и он потурчена. Та деца кад су одрасла нису имала никакву представу, нити сазнање о своме пореклу. Али Соколовић је био човек особите врсте и великих способности. Умео је да се снађе на своме положају до кога је заслугом дошао. Он није заборавио да је пореклом Србин. Њему је то порекло било најдраже, и живо га је опомињало на његову бившу отаџбину. Та његова патриотска мисао и љубав према своме пореклу, чини га заиста изузетним у том положају. Он је желео да да доказа о својој љубави и наклоности према своме крају. Желео

је да подигне неки споменик који би био доказ свега онога што је он у својој души према Српству осећао. То је учинио. Прво, подигао је ћуприју на Дрини која носи и данас његово име и која је и данас у употреби и поред прохујалих векова и зуба времена. Она је у добром стању и вечити сведок и споменик оданости и љубави према своме роду. Соколовић је учинио још већу ствар за цео српски народ, што је спасило Србе од потпуне пропасти, и Српску цркву да не ишчезне из живота. Да није овога било, Срби би били потурчени. Али он је на молбу свога брата, калуђера из манастира Милешева, успео код султана да обнови српску Патријаршију 1557. године, која је била укинута и потпала под управу грчке Патријаршије у Цариграду. Нови патријарх постао је Макарије Соколовић. Само благодарећи великом везиру Соколовићу, ми смо били спасени да не будемо биолошки истребљени. Патријарх Макарије не само што је био патријарх, него је заменио улогу наших владара из прошлости и постао духовни и политички вођа српског народа. Његова се власт простирала у свим крајевима где је било насељено Срба, што је било од огромног значаја, јер се његова надлежност простирала и ван турског царства, у оним државама где је било насељених Срба. То је случај био у Мађарској, Аустрији и Венецији. Његов просперитет донео је многе значајне ствари и оживео нашу прошлост. Српски манастири постају центри наше културе, а калуђери први трубадури наше слободе. У манастирима почињу да се штампају црквене књиге са штампаријом коју је био пронашао Гутенберг и која је већ била у употреби.

Имамо још један пример, који смо мало пре поменули, из наше скоре прошлости. Био је то

случај Хусеин-бега Градашчевића, „Змаја од Босне“, који је био против одлука султанових у погледу Босне и Херцеговине. Султан је желео да укине све повластице бегова, што је изазвало негодовање код њих. Они су се побунили: на челу те борбе био је даровити родољуб Хусеин-бег Градашчевић. Пошто је скупио велику војску, пошао је у правцу Косова да се бори са султановом војском. Његови су војници певали српске песме, где се износило да иду на поље Косово где су преци изгубили царство и потпали у ропство Турака. Он се обратио кнезу Милошу за помоћ. Али Србија је тада тек добила самоуправу. Била је вазална турска земља. Милош Обреновић није имао могућности да га помогне. Али је био одушевљен његовим покретом. Као што су, уосталом, били и сви други Срби који су се налазили у ропству под Турцима. Главни курири „Змаја од Босне“ били су само Срби, као најповерљивије личности, који су носили његова писма у све српске покрајине, како би побудили осећање свога порекла и ступили у војску „Змаја од Босне“. Узмимо многе Муслимане који су се осећали у свему Србима и борили се за српску идеју и ослобођење. Узмите песника Османа Ђикића, који је био велики родољуб. У песмама које је певао јасно се осећа да у његовим жилама тече српска крв, за чију се он слободу и независност борио. Што је главно, његов песнички рад подигао је националну борбу у својој јачини и повезао рад Муслимана и Срба као исте браће а различитих религија. Њему није ништа сметала религија муслиманска у његовом националном доприносу за заједничку слободу и Срба и Муслимана. Његово име симболише ту борбу и порекло по крви и језику, које је њему било прече, него све остало у животу. Он је био истих

националних побуда и осећања као што је то био даровити везир Мехмед-паша Соколовић.

Има још један велики пример, кога се ви добро сећате, као што га се сећамо ми сви остали. Био је то велики патриота, поглавар муслиманске вере Реис-ул-улема Чаушевић. Он је показао такво родољубље према српској војсци када је дошла као ослободилачка 1918. године, да је лично дочекао војску заједно са Муслиманима и Србима и одржао говор који по својој садржини представља врхунац осећања за своје порекло и језик. Садржина овог његовог говора била је кратка. Он је рекао: да је победа српске војске заједничка братска победа, јер су Срби и Муслимани један исти народ, браћа по крви. Ја се добро сећам када је ова изјава у то време објављена у штампи, да је изазвала најбоље коментаре. Сви смо поздравили ову изјаву као велики допринос у заједничкој љубави и братскоме осећању, које је било изражено топло и од срца. Ова је изјава еклатантан доказ једног Муслимана, доцније и шефа Муслиманске заједнице. По осећању и патриотизму он је био Србин, и зато је на истом, заједничком језику и могао да искаже своје задовољство и родољубље, са којим је било проткано његово срце, које му је давало правац да говори само што је у томе тренутку радосно осећао, када је видео српске војнике који су носили слободу и Муслиманима и Србима и Хрватима. Чаушевић је све то изразио са неколико мисли које су биле као саливене и које су имале огромно дејство и на Србе и на Муслимане. Овакви људи су градитељи патриотизма, љубави и слоге и народног јединства. Овакви примери стварају јаке темеље државне заједнице, као што је то био случај наше браће Муслимана, које сам вам овде

узгред поменуо. А колико њих има који су заслужни у своје раду и патриотизму на заједници између Срба и Муслимана. Колико њих има који су за време злогласне аустроугарске владавине ишли руку под руку и заједно, као два брата, водили исту, једну националну борбу у одбрани српских интереса. Врхунац те слоге и борбе била је заједничка акција и став против управе и неправде Аустро-Угарске. Такав здружени рад сјединиће муслиманску и српску омладину у организовању атентата на аустријског генерала Варешанина 1910. године. А затим и у атентату на Франца Фердинанда 1914. године.

Ја сам све ово изложио ради тога, што на срцу лежи слога између Срба и Муслимана и чврста сарадња у погледу заједничких проблема и интереса. Мислим да је то и логично и правично. Срби и Муслимани имају огромну апсолутну већину. Кад су заједно и кад су договорни онда у таквом стању могу најбоље да реше сва она спорна питања која сматрамо да су од прворазредног значаја у решењу државног проблема. Међутим, ако не би била та слога солидна, не би могло ништа корисно да се учини у овоме правцу. Према томе, ви сте потпуно у праву кад кажете да су Муслимани и Срби тако исто забринути. Ви сте већ то на терену утврдили са вашим разговорима које сте водили са представницима Срба. Слажем се са вама да Краљевско намесништво није узело исправан начин у решавању хрватског питања. Тачно је да се народ треба по овоме питању да изјасни. Погрешно се из почетка почело. Није примењен демократски начин, по коме народ одлучује. Ако се желело да се реши хрватско питање, онда је прво требало да се изабере

Уставотворна скупштина од представника Срба, Хрвата, Словенаца и Муслимана, људи од поверења за које народ гласа. Тако изабрани народни посланици, разуме се тајним гласањем, били би у стању да реше овај тешки проблем. Ја вас уверавам, бар колико је мени познато од виђених политичких људи Срба, да нико не одобрава овај начин, који је изабран од стране Краљевског намесништва и његове Владе. Само једна Народна скупштина са договором свих, има право да донесе одлуку, која ће бити по вољи народу јер се врши законитим путем. Муслимани имају право да се плаше за своју будућност, што је разумљиво и на своме месту. Постављање граница између једне исте покрајине, сматрам да је штетно, јер разбија све оно што је добро у тој покрајини. Затим, што је најглавније, умањује љубав према државној одбрани. Ако људи нису задовољни са начином државне управе и њене законитости, онда је разумљиво да долази до негодовања и револта. Таква ситуација не само што би направила штету, него се уопште не би смело ни дозволити да се појави. Кад буде Уставотворна скупштина општим договором нашла право решење које би нас све задовољило, онда се тек таква одлука подноси Круни, односно Краљевском намесништву на дефинитивну одлуку. Ако у том случају Краљевско намесништво нађе нешто што би се противило основним интересима наше државне заједнице или пак Устава, онда се и зато може наћи решење договорно између Народне скупштине и Круне.

Слажем се са вама, господине Сенаторе, да то није учињено, нити се пак жели да се тако ради. Ја не видим разлоге који руководе државне врховне

факторе да нешто спроводе на начин који није правилан, а још мање законит и правичан. Ето, ту баш лежи несрећа целог овог проблема. Све што се ради на овакав начин, мислим да не може донети никакву корист; него напротив, једно велико нерасположење у народу. Народ са тиме губи поверење и наду да се хрватско питање може решити на начин који сви ми желимо и осећамо. Изабран је пут који је опасан и клизав. Бог сам зна куда нас може повести овај пут који је узело Краљевско намесништво. Јасно је, да се са оваквим решењем, нико не осврће на потребе народа и његове жеље. Узмимо ваше гледиште да Муслимани не желе да буду поцепани, нити да се Босна и Херцеговина дели. У томе се сви ми слажемо. Према томе, господине Хаџихасановићу, ваше је излагање на своме месту и у интересу свих нас, за једно опште трајно добро. Ја у вашем излагању не налазим ништа, што би могло рђаво да се тумачи. Жеље Муслимана, разумљиво је, треба поштовати, како би они били задовољни, да држава чува и води рачуна о њиховим виталним интересима. Ја вам захваљујем што сте ми тачно изложили гледишта Муслимана и вас народних представника, који представљате народ и водите рачуна о њему.

Ја ћу ваше жеље, односно народне и Муслимана и Срба, гледати да што пре доставим Краљевском намесништву. Ја ћу тачно да прикажем ваше објективно мишљење и погледе које сте ми ви данас изложили. Мислим да је све то у својој битности тачно. Ваши се погледи у свему подудару са српским гледиштем, не само у Босни и Херцеговини, него у целој држави. Незадовољство у народу хвата све више корена. Јасно се види да је општа забринутост, како ће се све ово решити и на који начин. Можете

бити сигурни да ћу ова ваша излагања тачно у свему пренети. Са своје стране, ја ћу да урадим све што ми је у могућности да се правилно реши ово питање. Моја је то дужност. Ја тако исто добивам стално жалбе из Босне и Херцеговине од стране представника Срба, који ми се обраћају са молбом да утичем да се у овом моменту чувају њихови интереси и њихова права. Ја налазим да је њихова бојазан апсолутно иста као што је и код Муслимана. И једна и друга страна желе исту ствар, и њихове се потребе и захтеви у свему поклапају. Ја сам дужан да водим рачуна о својим верним и да им у свему помогнем што будем могао не само на верској основи, него и на њиховој националној нужности, која захтева да се учини оно што је праведно и што неће изазвати револт. Ако Хрвати неће или не желе државу, онда нека то поштено и кажу. Нико не треба да употребљава силу да их присиљава да живе у једној заједници, за коју они немају никакве љубави и осећања. Не може се у будућности спроводити досадашња политика, која је компромитовала наше државно и народно јединство. Не може се цепати држава да би се задовољили Хрвати, у ономе што је штетно и за њих и за све нас. Ако Хрвати не приступе искрено овоме решењу, онда ћемо сви знати да не може више бити ни речи о нашем јединству. Главно је да Срби и Муслимани не желе повампирену црно-жуту Аустро-Угарску монархију и њене моделе, где постоје велике разлике, и стварају се државе у држави. Ми смо сви мали и не би требало да дозволимо да стварамо ситуацију из прошлости, поготово кад знамо врло добро да овакво стање није ништа добро донело, већ разбијање народне слоге и нерасположење”.

На крају наших разговора, ја се захвалих делегацији на свему што је урадила и изложила по питању будућег споразума, како би имало још могућности да се све ово сврши у обостраним интересима. Обећах Хаџихасановићу да чим будем могао и имао конкретне резултате о изложеном проблему, да ћу га обавестити. Сенатор Хаџихасановић и његови пријатељи били су необично дирнути, да сам ја био у потпуности сагласан са њиховим оправданим жељама и народним потребама, које су биле на своме месту.

Ја сам био обавезан, јер ми је дужност налагала, да обавестим Краљевско намесништво о ономе што народ жели по овом питању. Затим, да му ставим у дужност са своје стране, да поведе рачуна о овоме проблему да не буде решен на један начин који може довести државну заједницу до ослабљења па и до самог распада. Страсти морају да се сузбијају и да се примени логика и паметно расуђивање. Ја сам се јавио почетком августа краљевском намеснику др Станковићу, желећи да се што пре видимо, ради озбиљних државних послова који су ме страховито забрињавали с разним противречним информацијама које су сваког дана кружиле. Ја сам се састао са др Станковићем. Изложио сам му отприлике све ово што сам разговарао са представницима босанских Муслимана. Затим сам му подвукао велику забринутост код Срба по истоме проблему. Рекао сам му да је народ изгубио поверење у овакво решење које се намерава да се спроведе. Нарочито у томе, што су Краљевско намесништво и кнез Павле дали мандат једном човеку, па макар он био и председник Краљевске владе. Он нема одобрење да говори у име свих Срба, већ само у своје име.

Српски народ је незадовољан са оваквом политиком која се стално спроводи упркос противностима и негодовању народних маса. О расположењу народном не води се никаквог рачуна. Кад би се водило, онда се не би овако развијале ствари. Народна скупштина нема никакве улоге нити значаја, сем што постоји на папиру. Треба изабрати људе од поверења које народ жели, па нека такви људи воде преговоре о хрватском питању. Нико није против праведног решења да се хрватски однос према држави реши на тај начин како је то најпотребније у интересу и Срба и Хрвата. Хрвати имају право да то траже и да се поштују у свему њихова права. Већ је 20 година како политичке кризе угрожавају нашу државу и не дозвољавају јој да коракне путем економског просперитета и финансијске стабилности. Више од 20 година води се борба коју нико не може да разуме. Не можемо да видимо у чему су њени домени и каква је цела база на којој треба да се постигне споразум. Хрвати кажу да су били искоришћавани у државној заједници и да немају права као што то имају Срби. С друге стране, Срби сматрају да су угрожени у многим пределима, где живе заједно са Хрватима. Да између њих нема никакве сагласности, нити хришћанске љубави, а још мање националне, мада смо један исти народ и по крви и по језику. Разлика је једино у нашим религијама. Срби ни у ком случају не праве разлику у верском погледу према својој браћи других религија. Ако би се овако наставило, да верске разлике постану главни ослонац разлогу за све наше несугласице и неслагања, онда би то била катастрофа свих нас, која би нас вратила за неколико векова у мрачни средњи век, где су се водили верски ратови који су проузроковали пустош Европе. Из

тих ратова произашле су реформације и створене нове религије. Тако је створена Протестантска црква која се одвојила од Римокатоличке цркве. Данас је време да људи живе у слози и љубави. А што се религије тиче, сваки човек има право да верује у оно што сматра да је исправно и добро. Такво мишљење треба поштовати. Нико нема право да другу религију напада и мрзи. Мржња не би требала да постоји ради разлика у вери. Треба неговати заједничке дужности грађана према држави, а не сејати мржњу међу људима на верској бази.

Моја је дужност да обавестим Краљевско намесништво, да сам добио из свих српских покрајина изразе жаљења и забринутости по будућем решењу хрватског питања, које се развија на један ненормалан начин. Разне информације круже, а да нису ни од кога демантоване. Вести које читамо у новинама врло су штуре, и из њих се не види ништа о томе до кога су степен дошли преговори и на којој се бази они воде. Кад се народу не дају никакве појединости о стварима које нас све интересују, онда разуме се долазе до негодовања и губљења поверења. Ако се овако настави онда може доћи и до револта који ће са собом донети тешке последице, а њих нико није у стању да предвиди. Напоменуо сам да су делегати Муслимана из Босне и Херцеговине приказали исту ситуацију у потпуности једнаку код Муслимана као и код Срба. Муслимани желе целину државе и не дозвољавају ни у ком случају да се врши цепање Босне и Херцеговине између Срба и Хрвата. И једни и други слажу се у потпуности у томе да не разумеју политику Краљевског намесништва и Краљевске владе која не води рачуна о таквим приликама у земљи, а нарочито о

народном расположењу, под чијим се утицајем све више и више губи вера у кормило државе и његове управљаче. Моја је дужност, да вас у име Српске цркве замолим да добро узмете у обзир оно што народ хоће. Краљевско намесништво треба да води рачуна о начину и приликама које се развијају на штету наших националних и државних интереса. Потребно је извршити поправку једне штетне унутрашње политике и воспоставити једну реалну и паметну политику, која ће бити чувар државних интереса. Треба Краљевско намесништво да ово брзо изврши, док још за то има времена и могућности да се све то спроведе добрим путем. Ако ли се пак све то пропусти, онда ће бити доцкан да се ма шта добро створи. Треба престати са политичким умоболним кризама од којих пате многи неразумни људи који су преоптерећени нереалним, уображеним и увеличаним гледиштем. Зашто Краљевско намесништво кад је већ хтело да реши хрватско питање, није сишло у народ да види расположење у коме се правцу креће и како народ то жели. Да је ово учињено, онда би Краљевско намесништво на тај начин извршило консултацију народа и тако би на основу тога договора могло да има јасну слику о ономе о чему народ данас највише мисли. Зашто није одмах овај проблем био решен, још пре неколико година?

После смрти краља Александра, Краљевско намесништво узело је власт у своје руке, да у име младога краља Петра II води државу и њене интересе, до пунолетства његовог. Сви смо знали да је државна криза баш у овом проблему са Хрватима. И не видимо разлога зашто се није одмах то и спровело. Од смрти Краљеве па до данас било је и времена и начина да се систематски и паметно све ово изведе.

Сам краљ Александар био је решен да мења своју унутрашњу политику, коју је он сматрао за штетну. Желео је по повратку из Француске да је из основа мења. Нас чуди да је Краљевско намесништво наставило ту исту политику коју је краљ Александар осудио. Ја мислим да ту постоји највећа грешка од које, ево, сваког дана све више патимо. У држави нема слоге нити јединства, а још мање љубави између једнога и другога. Кад тога нема, онда све иде рђаво. Спољна ситуација није добра, и она нам налаже да наше односе уредимо како треба, како бисмо били колико толико способни и уједињени пред свима наступајућим догађајима. Црни облаци се гомилају. Хитлер стално прети. Бог зна шта носи дан, а шта носи ноћ. Очигледно је да су циљеви његове политике мрачни и да су у супротности са целим људским родом. Видимо како његов покрет буја као печурке после кише. Такав је процес његовог покрета који брзо расте као једна штетна болест која се брзо развија на организму људи и достиже своју кулминацију. На крају то мора да спласне. Зар покрети Хуна и разних варвара нису исто тако имали своје уздизање и падање. Ништа добро није од њих остало као што то неће остати ни од Хитлера, осим тешких последица, које су остале штетне на људском организму.

На крају замолио сам краљевског намесника Станковића да обавести кнеза Павла и Намесништво да народ са великим нерасположењем и забринутосту посматра рад државних фактора. Нужна је потреба да се учини оно што је најпотребније. Прво треба створити концентрациону Краљевску владу од правих легитимних представника који имају поверење код Срба, Хрвата, Словенаца и Муслимана

па нека се таква влада договори са Краљевским намесништвом о процедури једнога решења, где треба да се строго води рачуна о мишљењу народа и његовога става. Мислим да је оправдан захтев и забринутост босанско-херцеговачких Муслимана, који су доведени у тешку ситуацију и онако са смрћу др Мехмеда Спахе, који је имао поверење свих Муслимана. Питање је, какву ће политику да води његов наследник јер овај нема политичку рутину и смишљени правац рада као што је то имао др Мехмед Спахо, који је био одан народном и државном јединству. Његова је смрт свакако тежак губитак за нашу државу. А ово нарочито кад се зна да је он категорички био противу сваког решења које би ишло на рушење наше заједнице. Зато је његова смрт болно одјекнула и код Срба и код Муслимана. Народ испреда разне приче о његовој смрти, које треба да се демантују са званичне стране, како народ не би то рђаво примио. Има Муслимана који у овоме имају своје претпоставке или пак нагађања која, нажалост, нико од нас не зна. Морамо сви признати да је његова смрт врло штетна не само за Муслимане него и за целину државе. Он је имао способности, угледа и ауторитета да сви Муслимани приме његове концепције које су биле на своме месту.

Краљевски намесник саслушао је мирно и пажљиво моје излагање, па рече:

„Ваша Светости, мени је драго да сте ми ви пренели оно што народ жели да сазна у погледу нашег будућег државног управљања. Ви имате право да ту жељу народа пренесете Краљевском намесништву, које је одувек желело да то поштује. Могу да вам речем да је држава у тешкој ситуацији, због политичке кризе са Хрватима коју сте ви изложили.

Ја се у потпуности слажем са вама да то све треба извршити са одобрењем народа. Његове жеље по том питању треба поштовати, и колико се год може о њима водити рачуна. Нажалост, увек не може тако да се ради. Ми болујемо двадесет година од те исте кризе која нам је створила једну нервозу и из које излазе претерани и необјективни коментари, који чине кризу још замашнијом. Имамо две пропаганде у томе правцу. Једна долази из земље од људи који су незадовољни са нашом државном творевином и траже неку модификацију. С друге стране, наши непријатељи са стране искоришћавају људе наше државне заједнице који се налазе у тим државама и које они употребљавају као своје оруђе да руше Југославију. Ти су људи убили и краља Александра да би омели његову политику која је најбоље одговарала опстанку наше државе. Они су у томе и успели. Кнез Павле мисли да треба што пре да се реши проблем Хрвата и да му је то саветовано са стране од наших савезника и пријатеља. Ми смо у томе у начелу сложни. Он је ту мисију поверио председнику Владе Цветковићу да води преговоре са др Мачеком. Но на томе је путу искрсло доста препрека које треба да се преброде. Могу да уверим Вашу Светост да нам је пре неки дан рекао кнез Павле да су преговори најзад ушли у завршну фазу и да ће бити завршени на задовољавајући начин. Не бих могао да вам кажем појединости. Али мислим да ће кнез Павле строго да води рачуна о националним проблемима наше државе и народним жељама и потребама. Уверен сам да ће водити рачуна и о оме што сте ви мени данас изложили у погледу става Муслимана. Ја ћу то све да пренесем и са своје стране мислим да је ово све на своме месту”.

Пошто је краљевски намесник др Станковић завршио са излагањем, ја му одговорих:

„Господине Намесниче, ви сте тројица у Намесништву. Три намесника који имају иста права и дужности. Прво што је требало да урадите, било је да заједно одлучите и договорно саставите један програм по коме треба да се реши овај проблем, пошто имате једнака права да изнесете своје мишљење у погледу спровођења решења хрватског питања. Или просто, сваки од вас има право да каже један предлог, па да се после заједнички договорите и одлучите шта треба да се уради. Међутим, у народу се свуда чује гунђање и приговори у погледу Краљевског намесништва о коме се доносе разна мишљења која су на његову штету. Народ има уверење да кнез Павле има вишу улогу у одлучивању, него што би требало да има, а ви друга два намесника, да сте врло попустљиви пред оваквим ставом кнеза Павла. Ја сам из народа добио, из свих српских покрајина, овај приговор. Ја морам са жаљењем да вам га пренесем. Са своје стране ја вас уверавам да у овоме нема никакве политичке позадине, него само оно што народ мисли и осећа у досадашњем раду Краљевског намесништва. Народ мисли да је то врло погрешна и некорисна ствар, јер три човека на крмилу државе могу боље да виде и да заједнички реше, него што то може један човек, па ма какве способности поседовао. Сви они који воле и хоће ову државу, до сада су ћутали и чекали у уверењу да ће доћи до тога да се увиди да свака неисправност у врховима државе има у народу тешке примене и коментаре, који нису повољни ни за Краљевско намесништво ни за Краљевску владу. Такав рад често код људи дубоко вређа патриотска осећања из прошлости и

жртве које су Срби поднели за стварање ове државе и проливеном крвљу и расутим гробовима по свима гудурама и пољанама. Ради свега тога, народ има право да каже управљачима државе оно, што он мисли и осећа. Ми не знамо какву су солуцију нашли Цветковић и Мачек. Ми не знамо још како ће се све то свршити. Треба то да се искрено и отворено каже. Ништа не би требало сакривати. Сваки од нас има да одлучи слободно о својој судбини како то жели. Они који хоће и желе државу не треба да буду у заблуди ради тога. Зашто Краљевско намесништво није консултовало политичке људе из опозиције? Зар они немају права и дужности да се њихово мишљење чује и да и они имају удела у решавању ове наше државне кризе. Не видим зашто се то није учинило. С друге стране, постоји Сенат и Народна скупштина, али и једна и друга законодавна установа нема никакве везе, нити удела у овоме питању. Ја вам отворено кажем, да данашња Краљевска влада која нема поверење народа, не би могла да спроводи никакав споразум. Споразум могу само решити легитимни и прави представници Срба и Хрвата заједно, поштено и искрено како то налажу заједничке и братске дужности оба племена. Сви смо ми сложни у томе, да треба решити овај проблем. Али њега могу решити само више еминентних, добронамерних и паметних људи с обе стране. Ето, то народ тражи, и ништа друго. То исто и делегати Муслимана из Босне и Херцеговине изнели су мени да пренесем Краљевском намесништву.

Ја сам се радо томе одазвао, вршећи своју дужност. Сматрам да је наша држава заједничка кућа свих нас. Сви ми треба да поделимо одговорности у свему, а не да их врше два човека, што ни у ком

случају није ни добро ни правично, а да не говоримо о Уставу и законитој примени једнога решења које нема сагласност народа. Ко сме носити одговорност пред сутрашњицом и будућим генерацијама за политику коју води један човек. Ја се плашим да такав рад и све његове последице не падну као одговорност на кнеза Павла, који се не консултује и не договара са представницима народа. Ја мислим да један човек, ма колико био способан, није у могућности да види све ствари како стоје у правој боји, без договора са другим људима, који могу бити од користи да уједначе и поправе једно мишљење. Наш народ каже: „Више виде четири ока него два“. Без опозиције нема праве демократије. Зашто се не покуша да и она узме учешће у разговорима? То би само допринело бољим резултатима и општој користи. Ја сам то и кнезу Павлу и вама увек подвлачио и молио да о томе стално водите рачуна. Сад је баш моменат, који налаже да се у слози и јединству нађемо сви здружени као један. Са таквим начином одговорићемо нашим потребама које то од нас захтевају да се сви измиримо у хришћанској љубави, јер она треба да нас увек краси и води путем еванђелске Христове науке која је савршенство у свему, а нарочито у односу према ближњему. Треба праштати ситне ствари и заборавити оно што је ружно, а то је главна дужност свих оних који учествују у раду. Злоба и пакост не треба да буду примењиване у нашим међусобним односима, јер оне могу да отрују људска срца и да учине да људима завлада мржња једнога према другоме, тако да људи постају звери и разбојници у људском облику.

Мени је необично драго, господине Намесниче, да сам чуо из ваших уста, да ће споразум са Хрватима

да се сврши добро, онако како сви ми желимо“. По мом излагању, Др Станковић одговори:

„Слажем се са вама и вашим излагањем у погледу односа између народа и управљача државе. Ја вас уверавам да кнез Павле о томе води рачуна. Он то увек подвлачи. Додуше, он не жели да ради са људима из „Удружене опозиције“ коју ви у вашем излагању постависте као нужну. Шта да радимо кад он каже: да у те људе нема никаквог поверења. Сматра да она нема свој програм и да није организована нити пак добронамерна да сарађује са Краљевским намесништвом. „Удружена опозиција“ критикује у народу много рад Краљевског намесништва и Краљевске владе као и кнеза Павла, што овога много љути. Шта да радимо, Ваша Светости? Људи не мисле једнако. Ја бих од срца желео овај пут, који сте ви изнели и који је за мене драгоцен. Знам да говорите искрено и да су ваши наводи тачни и да народ мисли тако. Ја често дадем своје сугестије по овоме или ономе питању, али друга два намесника нађу да сам сувише далеко отишао и они се онда са тим не слажу и тако моје мишљење остане у мањини. Разумљиво је да ја не могу да правим опозицију кнезу Павлу, пошто је он стриц краљу Петру II и он је свакако убеђен да он има више права него ја лично у доношењу одлука које се тичу проблема државе. Он је раније више пута разговарао са др Мачеком и познаје његове концепције и захтеве у погледу става Хрвата на наш државни проблем. Ја лично, нити пак др Перовић, нисмо никада имали прилике да се састанемо са др Мачеком нити пак да чујемо његово мишљење. Кнез Павле ту улогу врши у наше име“. Ја му на то одговорих:

„Ето, то је баш оно, господине Намесниче, што народ не може да разуме, да постоје три намесника, али у ствари само један да одлучује. Из вашег говора то се потпуно може закључити. Ја се не бих могао сложити са оним са чим се ви слажете, него мислим да је ваша заједничка дужност да у свему заједно и договорно донесите одлуке”. Станковићу ово не беше право и његово лице било је обливано црвенилом, па ми одговори:

„Шта можемо да радимо, ако се не бисмо сложили са кнезом Павлом, довели бисмо земљу у још тежу кризу од ове што је данас имамо. С друге стране, кнез Павле је човек, чији су нерви понекад врло осетљиви. Брзо се узбуди при некој неповољној вести која га страховито онерасположи. При таквој ситуацији нама ништа друго не остаје, него да прелазимо преко стања неслагања и дебате, да не би дошло до политичке кризе у самом Намесништву. Морамо, често пута, да тако радимо”.

На крају замолих краљевског намесника др Станковића да ме обавести по овом нашем разговору и мојим сугестијама које сам му изнео, и да то прене-се Краљевском намесништву, како бих после тога имао резултат и могао да извештим представнике Срба и сенатора Хаџихасановића, јер је овај желео да информисе Муслимане и, што је главно, да тачно зна становиште Краљевског намесништва по овом питању. Др Станковић обећа да ће све то да изврши и да тачно изнесе наш разговор.

После овог мог разговора са краљевским намесником др Станковићем, прошло је скоро две недеље, када је једнога дана свратио код мене у Сремске Карловце у Патријаршију, као што је то често чинио, када се враћао из Новог Сада. Био је врло

расположен, па сам мислио да ће ми можда донети неку добру вест која би ме обрадовала. У ствари, ја нисам веровао да ишта може добро и корисно да се постигне наopakим радом управљача државе. Пред очима био је увек неки црни песимизам, који ме је као неки отров давио. Краљевски намесник др Станковић рече:

„Имам добре вести за вас, Ваша Светости. Ја сам пренео наш разговор који смо имали пре две недеље. Оба намесника су саслушали моје излагање. Нису устали ништа да кажу противу мишљења Муслимана из Босне и Херцеговине, који су били и изложили вама своје жеље и захтеве. Све ће бити у реду. Прекјуче нам је кнез Павле саопштио да је споразум са Хрватима ушао у завршну фазу. Државна заједница је сачувана. По томе будућем споразуму, како нам је кнез Павле саопштио, биће створена Хрватска бановина која захвата Савску бановину и проширена је од Приморске и једног дела Врбаске бановине. Дакле, као што видите, по овој уредби Хрвати су добили своју самоуправу, а држава као целина је остала. Треба да се образује једна влада у коју ће ући др Мачек и други представници хрватског народа. Према томе, велика је ствар да др Мачек и Хрвати суделују у Влади, и да се после толико година опозиције врате на свој прави пут, да заједно са Србима и Словенцима сарађују у нашој државној заједници, што је од великог значаја за будућност Југославије”.

Ја упитих др Станковића, да ли је тај будући споразум, који је већ скоро окончан, базиран на Уставу Краљевине Југославије? На то он одговори:

„Споразум је израђен на основу 116. члана Устава где се говори да у случају рата или неке

непогоде у држави или побуне, краљ може привремено суспендовати Устав. Па кад се стишају прилике, дати зато разлоге и оправдање пред Народном скупштином. Није био текстуално тачан текст на који се ова уредба применила. Али Хрвати су бојкотовали државу и нису признали ни устав ни друге законе. Сад су са овим све то признали. Овај план на уставној основи израдио је професор грађанског права на Универзитету у Београду др Михајло Константиновић, који ужива поверење председника владе Драгише Цветковића, а самим тим и Хрвата и др Мачека. Додуше, то још није дефинитивно, него то је само начелни споразум који ће требати да одобри Краљевско намесништво кад будемо видели целу његову садржину”. Ја му на то одговорих:

„Господине Намесниче, ја нисам правник да улазим у правне финесе Устава и закона, али сматрам да 116. члан Устава Краљевине Југославије не би могао да се примени на овај споразум. Мене чуди да је тако важна ствар поверена једном професору правног факултета, кад већ постоји законодавно тело, Сенат и Народна скупштина који су по слову закона надлежни по овој ствари. Ако они нису надлежни, онда зашто они постоје и чему служе? Зашто се бежи од примене Устава и његових закона? Ако то тако буде, као што сте ви мени рекли, онда то није добра ствар. То ће бити у супротности са ставом Муслимана који не желе ни у ком случају да се цепају између Срба и Хрвата. С друге стране, питање је какав ће став да заузму представници политичких странака из опозиције, који су били лишени могућности да учествују у доношењу горњег споразума. Шта ће да каже цео српски народ на то?

Ваш одговор по питању Муслимана за који сам вас ја молио да га изнесете пред Краљевско намесништво, како ми изгледа остао је без икаквог дејства, што ће бити од велике штете, ако Муслимани Босне и Херцеговине буду незадовољни са државним факторима у одлукама овога споразума. Или просто ако сматрају кад буде објављен у целини споразум, да су њихови интереси оштећени. Ако се то заиста догоди, онда је промашен циљ једнога доброг и трајног споразума. „Договор кућу гради, а неслога је руши и упропашћује”, како то древна српска мудрост каже”. На то Краљевски намесник одговори:

„То ћемо најбоље видети када буде споразум озакоњен. Краљевско намесништво водиће рачуна о жељама и потребама народа. Кнез Павле је у свакој прилици у том правцу све чинио да се ово питање сврши обострано и за Србе и Хрвате и за све друге”.

Ја сам дао налог митрополиту Петру да обавести сенатора Хаџихасановића да дође што пре до мене како бих му саопштио одговор по мојој интервенцији код Краљевског намесништва.

Тако је и било: после неколико дана он је дошао до мене. Ја сам му изложио оно што ми је рекао краљевски намесник Станковић. Подвукао сам му, тако исто, да је то још магловита ствар јер још није Краљевско намесништво рекло своју последњу реч. Односно, још није потписало један такав споразум. Са своје стране додао сам Хаџихасановићу, да ме неће ништа зачудити и ако такав споразум буде озакоњен од стране Краљевског намесништва, које апсолутно нема свога плана по коме би требало да изврши све оно што је најпотребније данас. Разуме се, ту долази и споразум са Хрватима. Хаџихасановић био је страховито утучен и нерасположен, кад

је саслушао моје излагање. Ја нисам имао са чиме да га тешим сем са чињеничним стањем. Рекао сам му само да је иста ситуација и код Срба, који су у истом положају као и Муслимани.

Задржао сам на ручку Хаџихасановића, те смо врло пријатељски разговарали. Био је необично радостан због моје пажње и мога заузимања за Муслимане и за њихов став у погледу решења хрватског питања. Он је видео да сам ја учинио оно што сам био у могућности да урадим. Било ми је драго да су Муслимани поштено сматрали као и Срби да треба да се нађе начин за решење хрватског питања. Разуме се Муслимани су желели да се ни у ком случају територија Босне и Херцеговине не дели. Такво би решење за њих било убитачно како ми је баш Хаџихасановић то подвукао. Жалио се много да државни фактори прелазе тако преко жеља Муслимана, и да њиховом тражењу не придају никакав значај.

После ручка Хаџихасановић ми изјави своју велику благодарност што сам се у свему заузео једнако и за Србе и за Муслимане. На крају рече:

„Нама Муслиманима нема другог пута у Босни и Херцеговини у раду и одлукама, већ само руку под руку са Србима, као и у нашој прошлости, како су то чинили наши стари, како нам је то Ваша Светост добро приказао, приликом разговора наше делегације и пријема код вас. Могу да уверим Вашу Светост да су Муслимани јако дирнути вашом пажњом и племенитим осећањима да нас помогнете у свему, не правећи никакву разлику између Муслимана и Срба. Верујте да је то једна мудра и паметна ствар, која ће још више продубити наше односе да будемо још приснији и јачи у својој

љубави и дужностима једнога према другоме. Или боље рећи: као добре комшије, који сматрају да из таквих односа излази све добро. Муслимани имају само једну жељу, да се поштују њихова стечена права и да се о њима води рачуна. Била би за нас велика несрећа ако бисмо били лишени свега овога па се наша огњишта између два брата буду делила. То није било ни за време турске владавине. Ми смо се борили кад год је била учињена једна неправда од султана. Ми смо то радили и за време Аустро-Угарске монархије заједно са Србима у свакој прилици, где је требало да се води борба за нашу општу ствар”.

Захвалих се сенатору Хаџихасановићу на његовом паметном гледању на слогу и односе између Муслимана и православних. Само такав конструктивни рад може донети обострано добро и једнима и другима. А што је главно таквим настављеним радом добиће наша државна заједница само корист. Зато треба продубити још чвршће односе слоге и трпељивости као најпотребнијег услова државног јединства. Растали смо се у најбољем расположењу.¹²²

Овај изузетно богат и слојевит текст нуди дубок увид у политичку и духовну драму Краљевине Југославије у предвечерје њеног слома. Кроз дијалог између патријарха Гаврила и муслиманских првака преламају се судбинска питања идентитета, државности и опстанка.

Ево кључних тачака историјског закључка овог записа:

¹²² Мемоари Патријарха српског Гаврила. Париз, Editions Richelieu, 1974. Стр. 239–271.

1. Политички вакум након смрти Мехмеда Спахе

Смрт др Мехмеда Спахе у јуну 1939. године није била само лична трагедија већ геополитички потрес. Он је био кључна фигура која је муслиманску заједницу држала чврсто везану за концепт јединствене Југославије. Његов лични идентитет (коришћење ћирилице, српско национално опредељење) служио је као мост између вере и порекла, а његовим одласком муслимани су остали без „кормилара” у тренутку када се Босна и Херцеговина нашла на преговарачком столу између Срба и Хрвата.

2. Отпор подели Босне и Херцеговине

Срж овог разговора је паничан, али достојанствен отпор муслиманске елите (предвођене сенатором Хацихасановићем) идеји о парчању територије Босне и Херцеговине. Делегација је јасно поручила Патријарху да се суштинска питања народа не могу решавати „иза затворених врата” између Цветковића и Мачека. Они су у подели Босне видели не само крај своје политичке аутономије, већ и почетак краја Југославије као заједничке куће.

3. „Крв и језик” као заједнички именитељ

Патријарх Гаврило и муслимански представници пронашли су заједнички језик у концепту националног сродства. Патријархово подсећање на Мехмед-пашу Соколовића и Хусеин-капетана Градашчевића није било само историјски час, већ стратешки аргумент: вера је различита, али су „крв и језик” исти. Ова реторика је служила као духовна и морална брана против хрватских претензија и покушаја асимилације муслимана.

4. Критика Регентства и „антидемократског” пута

Текст открива дубок јаз између народа (и Цркве) и врха власти (Кнеза Павла и Цветковића). Патријарх и муслимански прваци делили су исто незадовољство:

Игнорисање Скупштине и Сената јер одлуке су се доносиле без народног представништва. Злоупотреба Члана 116: Коришћење ванредних овлашћења за мењање државног уређења (стварање Бановине Хрватске) доживљено је као „наopak рад” који руши темеље државе.

5. Патријарх као заштитник „без разлике вере”

Гаврило Дожић се овде не понаша само као православни поглавар, већ као државник и морални ауторитет. Прихватањем улоге медијатора код Краљевског намесништва, он потврђује да је Српска Православна Црква тадашњу Босну и муслимане у њој видела као интегрални део свог националног и историјског бића.

Овај сусрет је био последњи велики покушај да се на темељу „комшијске солидарности” и заједничког порекла спречи унутрашње преуређење државе које је, према мишљењу оба саговорника, водило ка слабљењу одбрамбене моћи земље пред надирућим нацизмом и фашизмом. Нажалост, политички центри моћи су игнорисали ове „вапаје”, што је, како је Патријарх и предвидео, оставило народне масе огорченим и подељеним у предвечерје 1941. године.

Освећење храма у Добоју

Патријарх српски Гаврило прихватио је позив православног народа из Добоја да освети спомен-храм у Добоју, посвећен пострадалима у интернацији 1915–1916. године, 18. септембра 1938. године. Учешће у свечаном дочеку Патријарха српског узели су православни архијереји, свештеници и православни народ, а међу њима су били и муслимани са својим верским представницима. Присуство муслиманских првака на освећењу храма, који је уједно и костурница српским мученицима из Првог светског рата, представљало је снажну поруку да се жртве пале за слободу поштују изван верских граница, чиме је логорско страдање уздигнуто на ниво општенародне епопеје.

Приликом патријарховог доласка на железничку станицу у Добоју, председник градске општине Латифага Хаџимујагић изговорио је срдачну добродошлицу:

Ваша Светости! Особито сам задовољан што ми се указала част да Вашу Светост као председник општине града Добоја поздравим у име целокупног грађанства без разлике вере са добро нам дошли!

Овај мој поздрав срдачан је и искрен јер је упућен Вашој Светости као врховном старешини наше браће православних Срба и што на сваком месту показујете трпељивост и толеранцију према другим конфесијама и њиховим светињама, а нарочито Ваше проповедање мира и ширења љубави међу једнокрвном браћом разне вероисповести – браћом Југословенима.

Ми смо уверени да ће овај и овакав рад на ширењу љубави и мира користити много целокупном нашем народу јер сте Ви достојан наследник Вашег великог и славног претходника блаженоупокојеног патријарха српског Варнаве, чија је, такође, ранија посета овом историјском граду оставила сјајан утисак великог поборника на ширењу љубави и слоге и међусобног поштовања према припадницима других вера.

Ваша посета овом граду има значајну и историјску улогу. Сутра ће се одати дужан пијетет многобројним жртвама, који су мучени, гладни и жедни положили своје животе за нашу слободу. Просута крв синова ове земље натапа сваку њену грудну и та крв вапије да се ова тековина очува и преда нашим млађима у аманет.[...].¹²³

Хаџимујагићево позивање на континуитет између патријараха Варнаве и Гаврила указује на то да је муслиманска заједница у Добоју препознала доследну политику Српске Православне Цркве у изградњи међуверског моста, чинећи ту сарадњу трајном традицијом, а не само тренутним политичким гестом. Иначе, овај говор градоначелника Хаџимујагића је кључан, јер он крв српских логораша назива „крвљу синова ове земље”, присвајајући тако ту жртву као темељ заједничке слободе. Инсистирањем на „аманету” који се предаје млађима, он заправо дефинише југословенство не као вештачку идеологију, већ као завет плаћен заједничком патњом под Аустроугарском, што је за патријарха Гаврила била најснажнија потврда његове пастирске мисије.

¹²³ Њ. Св. Г. Д-р Гаврило на освећењу Спомен-храма у Добоју. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 25 и 26. Београд, 10. октобар 1938. Година XIX. Стр. 647–648.

Нажалост, комплетан отпоздрав патријарха Гаврила није сачуван у изворима, већ је само забележено да је „препоручио братску сарадњу, љубав и слогу међу свима грађанима”.¹²⁴ Иако кратак, овај резиме јасно осликава суштину његовог деловања: претварање верских начела у практичан грађански суживот.

Градоначелник Хаџимујагић је у свом обраћању недвосмислено похвалио рад патријарха Гаврила на учвршћивању међуверских односа, наглашавајући да је он достојно наставио мисију свог претходника, патријарха Варнаве. Тиме је поглаварима Српске Православне Цркве одато признање од стране целокупног становништва Добоја, како православног тако и муслиманског.

Овај тренутак у Добоју представља тријумф институционалног сећања. Градоначелник Хаџимујагић не доживљава Гаврила као изоловану фигуру, већ као део непрекидног ланца миротвораца. Чињеница да муслимански градоначелник користи Варнавин претходни рад као мерило за Гаврилов успех, доказује да је мисија Српске Православне Цркве на овим просторима имала дубок и препознатљив континуитет. За становнике Добоја, Патријарх није био само верски вођа једне конфесије, већ гарант стабилности и заједничког аманета за будућност.

¹²⁴ Исто, стр. 648.

Патријархова посета Сарајеву

Један од најзначајнијих начина на који је Српска Православна Црква дала допринос међуверском дијалогу са муслиманима била је посета патријарха српског Гаврила седишту Митрополије добро-босанске у Сарајеву. На позив верног народа, упућеног преко надлежног архијереја, митрополита добро-босанског Петра (Зимоњића), Патријарх је у пратњи црквених великодостојника кренуо на пут према Сарајеву 4. септембра 1940. године.¹²⁵ То је била прва званична посета патријарха Гаврила православним верницима у Сарајеву, а поводом освећења новосаграђеног храма у Новом Сарајеву.¹²⁶ Тим чином пружена је подршка напорима православних верника у очувању своје вере, а истовремено је подржана идеја будућности мултиетничког и вишеверског Сарајева. Свечаностима су, поред православних верника, масовно присуствовали и локални муслимани са својим представницима из Исламске верске заједнице.

Посебно је занимљив податак да међуверски односи нису били пољуљани ни специфичним изазовима на терену. Иако је током 1939. године на територији Митрополије добро-босанске забележен прелазак 69 лица у православну веру, та чињеница није нарушила атмосферу узајамног поштовања. То сугерише да су тадашњи верски лидери успевали да издигну дух заједништва изнад појединачних случајева промене конфесије, препознајући да је стабилност целог друштва далеко важнија од статистичких померања унутар стада.¹²⁷

¹²⁵ Хроника. Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 18. Београд, 15. септембар 1940. године. Година XXI. Стр. 687.

¹²⁶ Његова Светост Патријарх српски г. Гаврило у посети Сарајеву. Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 19 и 20. Београд, 15. октобар 1940. године. Година XXI. Стр. 703.

¹²⁷ Дабро-босанска епархија. Из извештаја о Архиепископском раду Његовог Високопреосвештенства Митрополита добро-босанског г.

Патријарх српски Гаврило се, по доласку у Сарајево, обратио окупљеним представницима државних и верских институција, као и сабраном народу. На самом почетку своје посете, он је јасно дефинисао своју улогу: дошао је у мисију хришћанског архипастира који својом речју даје одлучан подстрек међуверском дијалогу и суживоту.

У својој беседи, Патријарх је истакао:

Српска Православна Црква у духу хришћанско-га учења, јеванђелске љубави и широке толеранције, свагда и у сва времена свога постојања заступала је истину, правду и слободу, проповедала је братство, јединство, слогу и сарадњу једнокрвне браће и свих суграђана нашег Словенског југа... Верна својим вековним и светлим традицијама Српска Црква ће на томе своје историјском путу остати и у нашој будућности и у преданом и самопожртвованом вршењу свога Богомодређеног задатка, стараће се за религиозно-морално и патриотско-културно унапређење нашег Народа у духу човечанских племенитих осећаја, хришћанске трпељивости и братске љубави.¹²⁸ У својству њених верских представника и оданих службеника ми долазимо у ваш град као проповедници хришћанских истина, као учитељи светосавских идеала и као носиоци мира и љубави. Схватајући наш архипастирски задатак и родољубиви рад у оваквом духу, ми гајимо тврдо уверење да ће таква осећања и такав дух владати и код представника других вера и конфесија у нашој заједничкој отаџбини, те се на основу тога

Петра поднесеног Св. Архиепископском Синоду. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 23 и 24. Београд, 15. децембар 1940. године. Година XXI. Стр. 828.

128 Његова Светост Патријарх српски г. Гаврило у посети Сарајеву. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 19 и 20. Београд, 15. октобар 1940. године. Година XXI. Стр. 707.

уверења поуздано надамо да ће поверење и сарадња свих нас у слози и хармонији ићи једином циљу који се налази у општим заједничким интересима нашег уједињеног народа и наше отаџбине.¹²⁹

Ова беседа открива патријархову способност да „светосавске идеале” представи не као затворен етнички концепт, већ као универзалну вредност која промовише мир и трпељивост. Користећи термин „једнокрвна браћа”, он је још једном потврдио став Српске Православне Цркве тог времена: да је заједничко порекло Срба, православних и муслимана, јаче од верских разлика. Његово позивање на „заједничке интересе уједињеног народа” била је директна молитвена и политичка молба да се у предвечерје опште светске катастрофе сачува унутрашњи мир Краљевине.

Председник Српске православне општине за град Сарајево, Стево Прњатовић, у свом говору је поздравио патријарха српског Гаврила, осврнувши се на патријархов пастирски рад, рекавши: „пожртвованост коју уносите у вршење свога узвишеног позива и апостолско миротворство”.¹³⁰ Прњатовић је посебно истакао патријархову улогу у стварању и неговању добрих међуверских односа у земљи, што је у Сарајеву, граду препознатљивом по својој верској разноликости, имало посебан одјек.

Сарајевским свечаностима присуствовали су „грађани свих вероисповести”,¹³¹ па је свака порука црквених великодостојника била намењена како православним хришћанима, тако и муслиманима.

Свети Владика Николај Велимировић, који је био у пратњи Патријарха српског у својству Епископа жичког,

129 Сарајево је јуче одушевљено дочекало Њ. Св. Патријарха др. Гаврила и Владика г. др. Николаја. *Политика*. Београд, петак 6. септембар 1940. године. Број 11588. Година XXXVII. Стр. 9.

130 Исто, стр. 708.

131 Исто, стр. 711.

својом беседом обратио се свим житељима Сарајева, а по значају његових речи могло би се рећи и целој Краљевини Југославији. Он је позвао сав народ да се радује добру јер „радовати се туђем добру и туђој радости – то је једна од основних одлика правог хришћанина, то је хришћанско мерило човека”.¹³² Он је упозорио присутни народ да су неслога и мржња међу браћом последица недостатка врлине, радовати се добру, и нагласио је жртву тог народа да се створи заједничка слободна држава. Свети Владика Николај осудио је оне који су били против мултиетничког и вишеверског суживота под једним државним кровом, рекавши да „то желе безбожници и бездушници, који се не управљају према Јеванђељу ни према Алкорану”.¹³³ По његовим речима: „Деоби и поцепаности радују се само чудотворци зла, они црни мађионичари, но томе се не радују ни хришћани ни муслимани нити ико у овој земљи ко се Бога боји и народ свој воли. Зато ће од сада и свештеници по црквама и хоће по џамијама и сви поште-ни родољуби по домовима и у срцима својим морати узно-сити молитве Богу за јединство народно у духу и истини [...]”.¹³⁴

Ово је можда један од ретких момената у историји где један православни светитељ и епископ директно призива ауторитет Курана како би ојачао своју поруку о суживоту. Владика Николај Велимировић овде не говори само као теолог, већ као пророк који предосећа долазак велике несреће и покушава да је заустави позивањем на оно најпоштеније у обема религијама. Инсистирање на томе да „црни мађионичари” (сепаратистички и деструктивни елементи) немају верско упориште, било је директна заштита интегритета државе и народа.

132 Исто, стр. 712.

133 Исто, стр. 713.

134 Исто, стр. 714.

На великом пријему код патријарха српског Гаврила у Сарајеву, којем су присуствовали највиши државни званичници, рабини Леви и Урбах, евангелистички пастор др Хам, те представници фрањевачке богословије, у званичним записницима се на први поглед не помињу представници Исламске верске заједнице. Међутим, стварност је била далеко садржајнија и приснија од протоколарног списка.¹³⁵

Уместо формалног сусрета на пријему, патријарх Гаврило је начинио лични гест поштовања на путу обиласка Црквене Општине у Сарајеву и градоначелника Мухамеда Златара, „одвезао се у резиденцију Реис-ул-Улема г. Спахе и вратио му посету, коју је учинио Патријарху приликом свог боравка у Београду. Тамо се Његова Светост дуже задржао у срдачном разговору са Реис-ул-Улемом, па се онда вратио у владичански дворца, где му је ускоро Реис-ул-Улема вратио посету. Тога дана Српска црквена општина приредила је банкет у хотелу „Европа” у част Његове Светости Патријарха. У 13 часова из Митрополије довезао се Његова Светост, заједно са Реис-ул-Улемом, у хотел „Европу”. Излазак њихов, из аутомобила Његове Светости, био је бурно поздрављен од присутног народа, као и њихов улазак у салу од стране присутних гостију”.¹³⁶ Данас је тешко сазнати да ли је њихов заједнички долазак на свечани банкет у хотелу „Европа”, где су већ били окупљени најугледнији званичници града и представници свих вера, био унапред испланиран или случајан, али у сваком случају, народ је био одушевљен тим поступком двојице верских поглавара. Они су поткрепили живи дијалог између хришћана и муслимана, посведочили га сопственим примером дружења и пријатељства.

У свечаној атмосфери хотела „Европа”, патријарх српски Гаврило изразио је дубоку захвалност свима на

135 Исто, стр. 717–718.

136 Исто, стр. 718.

изванредном дочеку. Након поздравних говора високих званичника, у епископ зворничко-тузлански Нектарије (Круљ) „је у име Његове Светости Патријарха захвалио предговорницима, као и браћи муслиманима, који су узели видног учешћа у овом верском и националном слављу града Сарајева”.¹³⁷

Ово јавно именовање муслимана као „браће” и учесника у „националном слављу” било је врло смело и далекосежно. Тиме је епископ Нектарије, по овлашћењу Патријарха, избрисао границу између чисто конфесионалног обреда и општеноародног празника, сугеришући да је сваки нови храм у Босни заправо заједнички дом мира.

Након освећења новоподигнутог храма (цркве Светог Преображења), патријарх Гаврило се обратио верницима беседом која је постала духовни тестамент ове посете. Он је нагласио: „Наш Светосавски Српски народ има велику хришћанску душу и племенито братско срце, из кога свагда извира топла љубав и искрена толеранција према свима, без разлике, суграђанима ове наше заједничке земље”.¹³⁸ Посета Сарајеву завршена је 9. септембра 1940. године. Током ових неколико дана, патријарх Гаврило је уложио огроман труд не само у испуњавање верских потреба православних Срба, већ је истовремено указао највишу пажњу хришћанско-муслиманским односима.

Патријархова посета се десила тачно годину дана пре почетка најстрашнијих прогона у БиХ. Речи о „заједничкој земљи” и „братском срцу” биле су последњи велики апел на разум пре него што су спољне и унутрашње силе потпуно дестабилизовале овај простор. Осим тога, патријарх Гаврило је редефинисао светосавски идентитет: за њега Светосавље није искључивост, већ извор „искрене толеранције према свима”. Поглавара Српске Православне

¹³⁷ Исто, стр. 719.

¹³⁸ Исто, стр. 724.

Цркве видео је суживот као органски део православне духовности. Епископ Нектарије (Круљ) је касније и сам био сведок тешких искушења у својој Епархији, али је овај сарајевски говор остао забележен као моменат највишег достигнутог степена међуверског уважавања.

Патријархова посета Прибоју

Митрополит дабро-босански Петар (Зимоњић) је, на предлог верног народа из Прибоја, позвао патријарха српског Гаврила да 15. септембра 1940. године освети новоизграђени храм посвећен Светом мученику кнезу Лазару. Том приликом уприличен је величанствен дочек Патријарху српском, кога је у име грађана Прибоја поздравео председник Општине Добросав Стевовић, који је, између осталог, рекао:

У данашњим тмурним данима, у којима авет рата руши људске животе и културне тековине, радећи мимо и против воље и Божје и људске, дужност је свију нас да уложимо све моћи, како бисмо нашу земљу сачували од пламена рата и нашој заједници омогућили нормалан развој. Српска православна Црква, као једна између првих чинилаца у нашој земљи, радећи у том правцу, сарађиваће са осталим вероисповестима, и биће најискренија молитва заједничком Богу.¹³⁹

Као погранично место, Прибој је био од стратешког значаја за међуверску равнотежу. Овај говор Стевовића није био само локални поздрав, већ вапај за очувањем државног јединства у тренутку када је Други светски рат у Европи већ трајао годину дана. Коришћење синтагме „заједнички Бог” пред Патријархом представља врхунац тадашњег југословенског верског инклузивизма. То је био

¹³⁹ Његова Светост Патријарх српски Господи Гаврило на освећењу новоподигнуте цркве у Прибоју на Лиму. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 22. Београд, 15. новембар 1940. године. Година XXI. Стр. 797.

покушај да се универзалне верске вредности поставе као штит против деструкције коју носи рат. Градоначелник је јасно дефинисао Српску Православну Цркву не само као верску институцију, већ као примарни друштвени фактор одговоран за стабилност и сарадњу са другим конфесијама.

Патријарх српског Гаврила поздравео је и Хусеин Хасан-Агић, председник среског вакуфског меарифског поверенства. Он је нагласио да се дочеку Патријарха српског у Прибоју „радују и муслимани, ценећи расположење и радост браће православних”.¹⁴⁰ С обзиром на то да је део његовог говора био објављен у *Гласнику*, била би непроцењива вредност цитирати га у целини.

Као грађани ове државе и као чланови Исламске верске заједнице, ми се искрено радујемо Вашем доласку, чврсто верујући, да ће Ваше присуство само појачати братску љубав између православних и муслимана у овим крајевима и учврстити њихову сарадњу на заједничком добру. У историји нашег заједничког живота било је каткад и тешких тренутака и искушења, али, на срећу, то није никад било правога народног расположења и мишљења. То хоћу да истакнем ради тога, што, у овим критичним данима, када је читаво човечанство огрезло у ратним недаћама, тај здрави народни дух слоге и сарадње значи највише.

Стога и верујемо, да ће проповеди, које Ви држите увек, а нарочито ових дана, само допринети нашим општим интересима, и да ће се Ваша Светост за ово кратко време боравка међу нама уверити, да су жеље и интереси свију нас, без обзира на верско обележје, исти: за добро Краља и Отаџбине.¹⁴¹

¹⁴⁰ Исто, стр. 797.

¹⁴¹ Исто, стр. 797–798.

Хасан-Агић није негирао историјска искушења, али их је дефинисао као инциденте који не представљају „право народно расположење”. То је био покушај да се народ заштити од политичких манипулација које су долазиле са стране. Помен Краља и Отаџбине на крају говора показује да су муслимански прваци у Полимљу видели југословенску монархију као једини оквир који им гарантује сигурност и суживот. И он је препознао патријарха Гаврила не само као лидера православних, већ као моралног ауторитета чије „проповеди” користе свим грађанима, чиме се признаје универзална вредност патријархове мировне мисије.

Патријарх српски Гаврило био је одушевљен приређеним дочеком и поздравима, па је са истим тоном поздравио присутни народ, „истичући том приликом своју радост што је видео браћу муслимане прибојског среза да учествују у овим свечаностима”.¹⁴² Он је у свом говору, поред осталог, нагласио:

Нарочито задовољство причињавају ми поздрави од стране наше браће муслимана Прибојског среза. Ови њихови поздрави увеличавају нашу свечаност са својим нарочитим значајем, јер, браћо моја, наша прошлост, као што је рекао представник Исламске верске заједнице, има тешких момената, али има и врло светлих примера. Међу осталим, не треба заборавити да је у шеснаестом веку син овога краја дошао на највиши положај у тада великој и моћној Империји отоманској. И он је својим ауторитетом и својом влашћу допринео да се обнови наша Српска патријаршија пећка, која је толико богоугодних и родољубивих дела донела нашој нацији. А не само то, него је тај велики син овога краја, који се звао Мехмед Соколовић довео

¹⁴² Исто, стр. 798.

свога рођеног брата на престо Српске Патријаршије 1557. године, по имену Макарије, који је дотле био калуђер у Хилендару. Овај, међу великим бројем других многобројних доказа, показује, да је тачна она наша народна пословица: да крв није вода. Зато, као што сам казао, нарочито ми задовољство чини ова пажња од стране суграђана муслимана овога краја, јер смо ми синови Светосавске Цркве увек осећали да је судбина наша упућена једним јединим заједничким путем.

Ми сви знамо да Српска православна црква тежи да одговори циљевима царства Божјег на земљи. У том свом високом и богоодређеном задатку, преко љубави, слоге, братства, јединства, поверења и сарадње, она шири толеранцију према свима суграђанима наше велике и моћне државе.¹⁴³

Патријарх је подсетио Прибојце да су они потомци великана који су заједно (као браћа) владали и духовним и световним светом. Помен Мехмед-паше и патријарха Макарија у Прибоју, месту које је и данас тачка сусрета, имао је за циљ да неутралише сваку тадашњу политичку мржњу. Коришћење фразе „крв није вода” пред муслиманским представницима је најдиректнији могући позив на национално и народно јединство. Патријарх је тиме поручио да вера, иако важна, не може и не сме да избрише заједнички корен.

Патријарх српски Гаврило је извршио освећење српског православног храма у Прибоју у присуству десет хиљада људи. То показује да је патријархова порука о

¹⁴³ Исто, стр. 798–799. ; У присуству мноштва народа из Санцака, Босне и Србије, Њ. Св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче нову цркву у Прибоју на Лиму. *Политика*. Београд, понедељак 16. септембар 1940. Број 11598. Година XXXVII. Стр. 7.

толеранцији допрела до најширих слојева становништва. У времену када су радио и штампа били тек у развоју, овакве личне посете биле су најснажнији начин за сузбијање ратне психозе и сејања мржње. Он је православни народ окрепио у духовном погледу осветивши им богомољу, помоливши се са њима и упутивши им беседу саткану од хришћанских поука. Међутим, Патријарх се осврнуо и на међународна политичка дешавања тог времена која су претила да угрозе мир и стабилност народа у Краљевини Југославији.¹⁴⁴ Његова порука којом је подржао међуверски суживот у том крају оставила је позитиван утисак на народ, који је тиме био охрабрен у својој свакодневници; људи су животним околностима били упућени једни на друге без обзира на разлике у вероисповести.

¹⁴⁴ Исто, стр. 800–803.

Саучешће Реис-ул-улеме поводом упокојења Патријарха

Патријарх српски Гаврило преминуо је 7. маја 1950. године, четири године након повратка у отаџбину из избеглиштва и логорске голготе. Српску Православну Цркву је наставио да води у изузетно тешким, новим друштвено-политичким околностима социјалистичке Југославије, трудећи се да сачува духовни интегритет народа под влашћу комунистичког режима. Сахрањен је у Саборном храму у Београду, поред својих славних претходника.

Саучешће поводом упокојења патријарха српског Гаврила упутили су многи поглавари помесних Православних цркава, других цркава и верских заједница, државни званичници, међународне дипломате и многи други. Међу њима се посебно издваја саучешће реис-ул-улеме Исламске верске заједнице у Југославији, Ибрахима ефендије Фејића. Он је написао: „Поводом смрти Поглавара православне Цркве српског Патријарха Гаврила Дожића примите изразе дубоког саучешћа”.¹⁴⁵

Саучешће реис-ул-улема Фејића није било само ствар протокола. Оно је представљало континуитет међуверског уважавања који су градили Гаврилови претходници и он сам током свог бурног живота. Реис-ефендија Фејић је био први реис-ул-улема у социјалистичкој Југославији. Чињеница да он, као нови верски поглавар, одаје почаст „старом” Патријарху, који је био симбол отпора и традиције, показује да је ауторитет патријарха Гаврила надилазио политичке системе. Све верске заједнице су

¹⁴⁵ Изјаве саучешћа поводом смрти блаженопочившег Патријарха Гаврила. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 5–6, Београд, 1. јун (19. маја) 1950. године. Година XXXI. Стр. 63.

се након 1945. године нашле у сличном, потиснутом положају. Овакви гестови солидарности у тренуцима смрти били су и суптилна потврда да су верске вође и даље упућене једне на друге, баш као што је Гаврило проповедао у Прибоју и Сарајеву 1940. године.

Патријарх Гаврило је неговао традицију добрих међуверских односа, као што је то чинио његов претходник патријарх Варнава. Отежавајућа околност у том погледу за патријарха Гаврила био је Други светски рат који је унео немир у хришћанско-муслиманске односе. Почињени су велики злочини због којих се осећала туга на обе стране. Као што је патријарх Варнава уложио велики труд да се зацеле ране у међуверским односима после Првог светског рата, најпре у својој Епархији, а затим и на канонској територији Српске Православне Цркве, тако је, исто, патријарх Гаврило удвострученим напорима радио на зближавању православних и муслимана, који су поред многих разлика били подељени и због поднетих људских жртава.

Док је за патријарха Варнаву међуверска сарадња била део изградње новог друштва и нове државе, за патријарха Гаврила је она постала питање опстанка. Он је разумео да без помирења хришћана и муслимана на Балкану нема будућности ни за једне ни за друге.

Патријарх српски Викентије 1950–1958

Помиритељ хришћана и муслимана

Епископ злетовско-струмички и администратор Епархије сремске, Викентије (Проданов), изабран је за Патријарха српског на Светом Архијерејском Сабору, 1. јула 1950. године у Београду. Свечани чин устоличења патријарха Викентија обављен је 2. јула 1950. године у Саборном храму Светог Архангела Михаила у Београду. Иако су свечаности присуствовали црквени великодостојници, државни званичници и верни народ, историјски извори не бележе присуство представника других цркава и верских заједница.¹⁴⁶ Чињеница да нема доказа о присуству других верских поглавара 1950. године много говори о тадашњој друштвеној клими. Држава је настојала да верске заједнице држи изоловане једну од друге. Задатак патријарха Викентија био је да ту „протоколарну тишину” прекине и поново успостави мостове које је рат порушио.

Патријарх српски Викентије рођен је 10. августа 1890. године у Бачком Петровом селу. Основно образовање стекао је у родном месту, гимназију је завршио у Новом Саду (1909), а богословију у Сремским Карловцима (1913). Током студија на Филозофском факултету Универзитета у Београду, обављао је административне дужности у епархијама темишварској и бачкој, а 1929. године дипломирао је на катедри за историју. Његов успон у црквеној јерархији био је постепен. Постављен је за главног секретара Светог Архијерејског Синода 1932. године у чину архимандрита. За викарног Епископа

¹⁴⁶ Избор новог Патријарха Српске Православне Цркве. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 7–8–9. Београд, 1 септембар 1950. године. Година, XXXI. Стр. 86–95.

марчанског изабран је 1936. године, а викарног Епископа у Сремским Карловцима 1938. године, док је за Епископа злетовско-струмичког изабран 1939. године. Он је истовремено обављао и дужност администратора Епархије охридско-битољске до капитулације Југославије 1941. године, а потом администратора Епархије жичке до 1947. године, када је постављен за администратора новоосноване Епархије сремске. На трону Епископа злетовско-струмичког дочекао је избор за Патријарха српског.¹⁴⁷ На основу његовог административног и архијерејског служења у Српској Православној Цркви очигледно је да није имао прилику да сарађује са представницима Исламске верске заједнице. Међутим, он је разумео дубинске узроке трвења на Балкану не само кроз богословље, већ кроз историјске процесе. Његов приступ муслиманима касније неће бити инстинктиван, већ промишљен и заснован на познавању заједничке судбине народа на овим просторима. Он у односе са Исламском заједницом улази „чиста срца”, посматрајући их са нивоа општенародног и државног значаја, што ће се показати као пресудно у годинама социјалистичке консолидације.

С обзиром на то да су претходници патријарха Викентија активно општили и сусретали се са представницима Исламске верске заједнице, он је наставио истим правцем међуверског деловања. У том настојању, значајну подршку је имао од стране црквених великодостојника Српске Православне Цркве, који су предано радили на обнављању поверења, поштовања и сарадње између православних хришћана и муслимана у специфичним околностима социјалистичке Југославије.

Избор патријарха Викентија да настави правцем патријараха Варнаве и Гаврила показује да је дијалог са

¹⁴⁷ Његова Светост Патријарх српски г. Викентије. *Живот и рад Његове Светости*. Исто. стр. 95–98.

муслиманима у Српској Православној Цркви већ тада постао традиција која надилази личност појединачног патријарха. То је порука да Црква свој однос према муслиманима на Балкану не сматра политичким маневром, већ својом трајном мисијом.

Посебно је важно нагласити улогу архијереја из епархија са мешовитим становништвом (попут зворничко-тузланске или рашко-призренске). Док је држава покушавала да изгради „братство и јединство” на секуларним основама, верски великодостојници су то чинили на темељу духовног уважавања. Ова подршка црквеног клира била је патријарху Викентију неопходан „ослонац на терену” да би у Београду могао наступати са ауторитетом.

У условима када је нова комунистичка власт била подједнако сумњичава према свим верским заједницама, сарадња православаца и муслимана попримила је и карактер заједничког сведочења вере. Обнављање поверења није било само лечење рана из рата, већ и покушај да се сачува друштвена релевантност вере у систему који ју је маргинализовао.

Новоизабрани митрополит дабро-босански Нектарије (Круљ), на празник Видовдан 1951. године у Сарајеву, служио је парастос пострадалима током Другог светског рата у Босни и Херцеговини. У својој беседи је истакао велику жртву српског православног народа и убијеног митрополита дабро-босанског Петра (Зимоњића), који је „увијек проповједао слогу са другим вјерама са омиљеном девизом: ‘Брат је мио које вјере био’”.¹⁴⁸ Избор Видовдана за ову поруку је веома значајан. Док је Видовдан традиционално симбол српског страдања и националног завета, митрополит Нектарије га 1951. године користи

¹⁴⁸ Говор Митрополита Нектарија одржан на парастосу Митрополиту Петру 25. новембра 1945. године у Саборној цркви Сарајевској. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 4–5–6. Београд, фебруар 1958. године. Година, XXXIX. Стр. 50.

за афирмацију суживота. Он тиме поручује да истинско поштовање сопствених жртава не води ка освети, већ ка изградњи мира са комшијама. Израз „Брат је мио које вјере био” постаје под митрополитом Нектаријем својеврсни духовни устав Митрополије. Називајући је „омиљеном девизом” убијеног митрополита Петра, митрополит Нектарије јој даје снагу завета, ако је неко ко је страдао могао тако да верује, онда је то обавеза и за преживеле.

Ту посвећеност митрополита Петра међуверском суживоту у миру и љубави наставио је да негује његов наследник, митрополит Нектарије, столујући у Сарајеву, у граду у коме су вековима живели јевреји, православци, муслимани и римокатолици. О томе сведочи и његова канонска посета Фочи 1951. године, када је „позвао српски народ да живи у слози и љубави са свима а нарочито са браћом муслиманима”.¹⁴⁹ Посета Фочи само шест година након завршетка рата имала је огроман значај. Фоча је била поприште стравичних сукоба и страдања и православног и муслиманског становништва. Долазак митрополита и његов директан позив на љубав „нарочито са браћом муслиманима” представљао је радикалан чин помирења који је ишао испред тадашње државне политике „братства и јединства”, јер је био заснован на еванђелској љубави, а не на партијској директиви.

¹⁴⁹ Канонска посета Митрополита дабро-босанског Господина др Нектарија. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 10. Београд, 1. октобар 1951. године. Година, XXXII. Стр. 138.

Верска толеранција у Котор Вароши

Примери међуверског суживота, засновани на конкретним догађајима, остали су забележени као светли моменти у историји балканских народа. Један такав случај из Бања Луке је инспирисао непознатог аутора да посведочи међуверску сарадњу у Котор Вароши, месту у којем су живели православци, римокатолици и муслимани. Нажалост, многи слични догађаји нису записани јер је људима сваки облик заједничког труда био потпуно нормална појава у којој су уживали без осећаја да се она треба посебно описивати или истицати.

У историографији постоји тенденција да се бележе само конфликти и преговори, док мирни суживот често остаје у сенци. Чињеница да је сарадња била нормална појава сугерише да је органски суживот у Котор Вароши био јачи од било које политичке платформе. То је заједница која није морала да учи о толеранцији; она ју је практиковала кроз заједничку пољопривреду, трговину и комшијску помоћ.

Лист „Република” од 25. марта 1952. године донео је у рубрици „Из Босанске Крајине” кратку белешку о верској толеранцији. Она гласи: „Услед помањкања подесних просторија – припадници протестантске вероисповести у Бањој Луци замолили су месне српске црквене власти – да би могли у њиховим уредним просторијама (које су смештене у згради митрополије, где се налазе привремено црквене просторије, пошто је Српска црква у Бањој Луци за време прошлог рата порушена) – у време када поменуте просторије нису заузете, одржати своје

обреле. Поменуте црквене власти – свесрдно су удовољиле овој молби. Овај гест пажње и добротe српске црквене власти – примљен је веома симпатично од целокупног грађанства.”

Прочитавши у новинама ову белешку, сетих се једног свог интересантног разговора, који сам имао са неким људима из Босанске Крајине. Причали су ми са великим одушевљењем да је епископ бањалучки господин Василије септембра месеца посетио Котор Варош. У овој варошици живе помешани: православни, римокатолици и муслимани. Владика Василије осветио је православну капелу, пошто је црква за време окупације од усташа срушена. Том приликом испољила се таква верска толеранција у Котор Вароши, да би је требало, како је Владика том приликом рекао, целом свету објавити.

Још за време службе Божје у православној капели и после приликом освећења водице у дворишту, поред огромног броја присутних православних Срба, било је доста и римокатолика и муслимана. Римокатолички жупник фра Иво није служио те недеље мису у својој цркви, већ је рекао својој пастви да иду у православну капелу, коју ће тога дана осветити владика Василије. Исто је учинио и месни оца Табаковић. И један и други узели су учешћа са својом паством у овом слављу своје православне браће. Просто нису одлазили од православне капеле до пред вече, када је Владика напустио Котор Варош.

Одушевљен оваквим призором, Владика је још за време службе одржао врло упечатљиву беседу на тему: Брат је мио, које вере био, што је оставило неизгладив утисак на све присутне.

Приликом давања прилога за Цркву, није се знало, ко даје са већим одушевљењем: православни, муслимани или римокатолици.

За време заједничког ручка у дворишту за трпезом били су сви помешани. Владика је седео у челу трпезе, а поред њега, с десне и с леве стране, седели су фра Иво и оца Табаковић, па су се даље ређали православни свештеници и народ.

У својој здравици фра Иво је подвукао да рушиоци православне цркве за време окупације нису могли да нађу ни једно лице у Котор Вароши, које би извршило њихову заповест о рушењу. Зато су довели војску са стране. Тако су се међу собом братски пазили за време рата и православни, и римокатолици и муслимани, да никоме ни длака са главе није фалила. Верска и братска толеранција овде је од давнина осведочена; њу и данас негују и јачају на првом месту духовни представници трију вероисповести код своје пастве.

Владика Василије похвалио је овакве односе међу браћом, истакавши да је то једино правилан пут за миран, срећан и напредан живот наш. У другим земљама живе у слози и љубави потпуно несродни народи, а ми смо и по крви и по језику браћа и заједничка нам је увек била историјска судбина. Вера ни у ком случају не треба да буде сметња и препрека добрим односима нашим. Напротив, њено учење о љубави према ближњима, чак и према непријатељима, треба да буде она духовна сила, која ће нас зближити и чинити сношљивијим живот у нашој друштвеној заједници. Никога од нас вера не учи да друге мрзимо, да им чинимо зло и друге непријатности. Као што рђа и челик нагриза и душу и тело човека, који не воли друге. Од љубави према

другима човек је срећан и читаво биће његово блиста од среће и задовољства, као што челик блиста све више уколико га човек употребљава у корисном раду.

Владика је нарочито нагласио да овако леви односи међу браћом разних вероисповести у Котор Вароши треба да послуже као најбољи пример правог братства, слоге и љубави читавој Југославији. Овде је заиста остварено на делу оно што се жели и што се проповеда.

Пред полазак владичин из Котор Вароши фра Иво је отишао у римокатоличку цркву, обукао се у орнат и са окупљеним вернима сачекао је Владика пред Црквом, пожелео му срећан пут, пољубио га у руку, а за њим су то учинили и сви присутни. Оца Табаковић, такође је отишао својој кући тек после одласка владичиног, поздравивши се са њим врло срдачно и зажелевши да се што чешће виђају.

Објављена белешка у „Републици” о верској толеранцији према евангелицима, којима је владика Василије дозволио да служе с времена на време у просторијама православне митрополије у Бањалуци, само је потврдила оно што сам чуо од оних људи из Босанске Крајине о њиховом Владици. Разумљиво је што је овакав гест „примљен веома симпатично од стране целокупног грађанства” бањалучког. Што је у духу Христовог Јеванђеља, здраво је, и симпатично, и похвално и – вечито за угледање и подражавање...¹⁵⁰

¹⁵⁰ Верска толеранција. *Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве*. Број 6. Београд, јун 1952. године. Година, XXXIII. Стр. 142–143.

Реис-ул-улема на пријему код Патријарха

Један од начина одржавања добрих међуверских односа огледао се у посетама које су верски великодостојници чинили једни другима. Иако је основни циљ тих посета био неговање међусобног уважавања, разговори верских представника обухватили су бројне теме из свакоднев-ног живота и изазова својих заједница. Патријарх српски Викентије угостио је врховног поглавара муслимана у Југославији два пута, али, нажалост, садржаји њихових разговора нису остали забележени у писаној форми.

У периоду раних педесетих година верске заједнице су биле под строгим надзором државних органа. Чињеница да детаљи разговора нису остали записани може сугерисати да су поглавари користили ове сусрете за директан, неформалан договор о заједничким проблемима које нису желели да износе пред државне чиновнике (нпр. питање одузете имовине, статус верске наставе или притисци на свештенство). Зато ови сусрети представљају „дипломатију присутности” где је сам чин виђења био важнији од протоколарне изјаве.

У верском протоколу, посета поглавара поглавару је врхунски чин признања. Чак и без записане речи, сама фотографија или вест о томе да су Патријарх и Реис-ул-улема заједно, слала је снажну поруку верницима на терену: ако поглавари могу да седе за истим столом у Београду, онда православци и муслимани морају са-рађивати у сваком селу и вароши.

Иако смо раније констатовали да патријарх Викентије није имао великог предратног искуства са муслиманима, ови приједи доказују његову брзу адаптацију. Он је схватио да позиција Патријарха српског у том региону

захтева улогу „старијег брата” који пружа руку Исламској заједници, настављајући тако пут патријараха Варнаве и Гаврила. Недостатак записа је такође лекција о тежини времена.

Први пут је патријарх Викентије угостио реис-ул-улему Исламске верске заједнице у Југославији хаџи Ибрахима ефендију Фејића у пратњи његовог заменика хаџи Мурата ефендије Шећерагића, у Патријаршији српској у Београду, 27. маја 1955. године. Том пријему, уприличеном на највишем нивоу, присуствовали су и чланови Светог Архијерејског Синода; Епископ нишки др Јован, епископ шабачки др Симеон, епископ захумско-херцеговачки Лонгин и епископ будимљанско-полимски Макарије.¹⁵¹

Присуство целог Светог Архијерејског Синода подиже овај догађај на ранг најважније протоколарне посете. Тиме је Исламској верској заједници стављено до знања да Српска Православна Црква њиховог поглавара третира са највишим могућим поштовањем. Осим тога, присуство епархијских архијереја на пријему сугерише да патријарх Викентије није желео само формалан сусрет у Београду, већ је у дијалог укључио људе који су на терену директно одговорни за суживот.

Реис-ул-улема Ибрахим Фејић и његов заменик Мурат Шећерагић били су фигуре које су уживале поштовање и нових државних власти, али и традиционалних кругова. Овај сусрет је послужио као мост између два света, верске традиције и нове социјалистичке реалности, у којој је верска сарадња била кључна за очување права верника.

Патријаршија у Београду овим пријемом поново постаје место где се решавају (или бар отварају) питања од општенародног значаја. У време када су верске заједнице

¹⁵¹ Хроника, *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 6. Београд, јун 1955. године. Година, XXXVI, стр. 102.

биле изложене притисцима атеизације, оваква „слика заједништва” врховних институција била је најбоља заштита за обичне вернике на периферији.

Други сусрет одржан је непосредно између двојице верских поглавара. „Поглавар Исламске верске заједнице у Југославији Реис-ул-улема, хаџи Сулејман ефендија Кемура, посетио је 22. јануара 1958. године Његову Светост Патријарха српског Г. Викентија, у пратњи својих сарадника”.¹⁵² Том сусрету претходио је званичан позив упућен од стране Одбора за свечаност предаје Меншуре Реис-ул-улеми Исламске верске заједнице у Југославији хаџи Сулејману ефендији Кемури, која је обављена 8. децембра 1957. године у Гази Хусревбеговој џамији у Сарајеву.¹⁵³ На полеђини тог позива, својеручним рукописом, патријарх Викентије је написао ефендији Кемури: „Срдечно честитам примање часне дужности и желим успеха у раду”.¹⁵⁴ На основу ове личне забелешке, Кабинет Патријарха српског припремио је званичан акт који је потом упућен у Сарајево.¹⁵⁵ Иако није био у могућности да лично присуствује свечаности, патријарх је са пуним уважавањем одговорио на позив и узвратио пригодном честитком. Тиме је потврђен континуитет пажње према Исламској верској заједници, која је јасно показивала тежњу за даљим учвршћивањем међуверских веза.

Вреди напоменути да се овај сусрет догодио у јануару 1958. године, само неколико месеци пре упокојења патријарха Викентија (јул 1958. године). Чињеница да је

¹⁵² Хроника, *Гласник*: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 2, год. XXXIX, Београд, фебруар 1958, стр. 41.

¹⁵³ Позив на предају Меншуре Реис-ул-улеми, Кабинет Патријарха српског, Пбр. 181, 7. децембар 1957.

¹⁵⁴ Честитка за предају Меншуре Реис-ул-улеми, Кабинет Патријарха српског, Пбр. 181, 7. децембар 1957.

¹⁵⁵ Исто.

он, упркос нарушеном здрављу, примио ефендију Кемуру и одговорио на позиве, сведочи о томе да је међуверски мир сматрао једним од својих приоритетних завештања.

Овековечен спомен међуверског пријатељства

Патријарх српски Викентије преминуо је 5. јула 1958. године у Београду. Његови посмртни остаци пренети су сутрадан из београдске болнице „Драгиша Мишовић” у Саборни храм Светог Архангела Михаила, где су служени заупокојени помени, док је верни народ имао могућност да се опрости од свог Патријарха до 8. јула 1958. године. На опелу патријарху Викентију, поред највиших црквених великодостојника и представника државних власти, присуствовали су и великодостојници других цркава и верских заједница. Заменик Реис-ул-улеме Исламске верске заједнице у Југославији, Кемура Хали-Мурат Шећерагић, председник Врховног вакуфског сабора Сулејман Филиповић и београдски имам Хаџић.¹⁵⁶ Они су својим присуством не само одали поштовање преминулом патријарху српском Викентију него су и показали жељу да се настави традиција неговања добрих односа између Исламске верске заједнице у Југославији и Српске Православне Цркве.

Улазак муслиманских великодостојника у Саборну цркву како би се опростили од Патријарха српског био је моћан визуелни симбол за тадашње југословенско друштво. То је била порука обичним верницима да је смрт заједничка, а бол универзалан, што је додатно учвршћивало темеље суживота које је патријарх Викентије током свог патријаршијског служења пажљиво градио. Тиме је Исламска заједница потврдила да дијалог са Српском Православном Црквом није био само везан за личност патријарха Викентија, већ да представља трајну оријентацију муслимана на Балкану.

¹⁵⁶ Сахрана Патријарха српског Викентија, *Гласник*: Службени лист Српске Православне Цркве, бр. 7, год. XXXIX, Београд, јул 1958, стр. 122–134.

Иако је тадашњи систем често покушавао да маргинализује верске обреде, оваква окупљања су показивала да верске заједнице поседују сопствену, аутохтону кохезију која надилази партијске директиве о „братству и јединству”. То су односи засновани на вековном суседству и историјском оптерећењу које су се трудили да олакшају будућим генерацијама својих верника.

У писаном саучешћу које је упутио поглавар Исламске верске заједнице у Југославији, реис-ул-улема хаџи Сулејман ефендија Кемура, посебно је истакнута помирителска улога покојног патријарха Викентија. Саучешћа су овим поводом стигла и од представника свих традиционалних цркава и верских заједница у Југославији,¹⁵⁷ што представља још један недвосмислен доказ о атмосфери дубоког међусобног поштовања која је владала међу верским поглаварима тог времена.

Називајући патријарха Викентија „помиритељем”, врховни муслимански поглавар је заправо дао званичну потврду патријарховој петогодишњој мисији. То је доказ да је муслиманска страна препознала труд патријарха Викентија да се превазиђу ратне трауме и изгради дијалог који није само протоколаран, већ суштински.

Поводом ненадане смрти Његове Светости Патријарха Српске Православне Цркве Господина Викентија, дубоко потресен и ожалошћен, у име припадника Исламске верске заједнице, и у име своје, изражавам дубоко саучешће, делећи велику тугу и жалост са свештенством и братским народом православне вероисповести за овим великим губитком. Нека је лака земља великом сину Српске Православне Цркве и великом поборнику братства и јединства наших народа.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Исто, стр. 134–141.

¹⁵⁸ Исто, стр. 139.

У *Гласнику*, листу Врховног исламског старешинства, објављен је текст под насловом „Умро је Патријарх Викентије”, а исти је објављен у *Веснику*, листу свештеничког удружења у Југославији.¹⁵⁹

5. јула 1958. године умро је у Београду прво-свештеник Српске православне цркве, Патријарх Викентије. Умро је човјек и свештеник високих умних квалитета, широких погледа и велике међувјерске толеранције, који је пуних осам година успјешно кормиларио својом вјерском заједницом. Умро је руководилац братске православне цркве који се као прави пастир стада свога залагао на отклањању вјерске нетрпељивости и стварању што шире вјерске толеранције са тежњом да се у нашој домовини, у земљи збратимљених народа, учвршћује основна тековина Народно ослободилачке борбе – братство и јединство свих наших народа као први и најсигурнији темељ наше слободе, независности и великог угледа наше земље у свијету.

Својом широкогрудношћу, концилијантношћу и одржавањем пријатељског контакта са представницима и руководиоцима других вјероисповести и вјерских заједница у нашој земљи, он је увијек, у свакој прилици, како са појединцима тако и у друштву, као и са олтара, давао личног примјера, стално указујући на пут вјерске трпељивости и узајамног споразумјевања и међусобног помагања. „Јер само тим путем и таквим радом – говорио је блаженопочивши Патријарх Викентије – можемо створити снажну, слободну и независну те од цијелог свијета поштовану државу своју, јер ће се само у

¹⁵⁹ Исламски «Гласник» о личности Патријарха Викентија. *Весник*. Орган савеза удружења православног свештенства ФНР Југославије. Година X. Београд, 15. август 1958. године. Број 220. Стр. 2.

таквој држави моћи слободно радити и развијати свака вјерска заједница”. У том духу велики покојник је проповједао у свакој прилици оно што је свима нама најпотребније: мир међу људима и њихово спокојство ради несметаног њиховог развоја по свим линијама.

Брижљивим старањем великог покојника допринешено је, добрим дјелом, регулисању и сређивању односа у новим нашим друштвеним условима између државе и вјерских заједница, а у смислу одредаба нашег државног Устава и Закона о правном положају вјерских заједница. Што су сви ти проблеми успјешно ријешени свакако се има захвалити у првом реду правилном разумјевању и помоћи нашег државног руководства, а с друге стране, непрестаном заузимању поред осталих фактора и Патријарху Викентију.

Приликом недавног топлог и пријатељског сусрета нашег Реис-ул-улеме хаџи Сулејмана еф. Кемуре са блаженопочившим Патријархом Викентијем у Београду, у дужем разговору с њиме, он је показао велико интересовање за Исламску вјерску заједницу и њено дјеловање, наглашавајући и овом приликом потребу непомућеног братства и слоге како између исламске и православне тако и између свих остали вјерских заједница. У току тога пријатељског сусрета кроз цијели разговор провејавао је из ријечи великог покојника дух не само искрене толеранције него и братске слоге и несметаног међувјерског живота – изјавио нам је наш вјерски поглавица хаџи Сулејман еф. Кемура. Реис-ул-улема је послије тога сусрета у разним приликама истицао велику наклоност, пријатељство и разумијевање Патријарха Викентија

према Исламској вјерској заједници и муслиманима уопште.

Стога, ми искрено жалимо што је братска православна црква тако ненадано изгубила таквог свог пастира и једног од највиших синова наше земље, јер смо у њему изгубили великог поборника слоге, љубави и братства међу нашим народима, па изражавајући овим путем припадницима Српске православне цркве и цјелокупном њеном свештенству искрено саучешће, кличемо: Нека је слава Патријарху Викентију!¹⁶⁰

Овај текст показује како су верски лидери ингениозно користили тадашњу државну идеологију „братства и јединства” да би афирмисали верску толеранцију. Аутор текста из *Гласника* не посматра братство само као тековину НОБ-а, већ га везује за пастирско деловање патријарха Викентија. Тиме се међуверска сарадња подиже на ниво родољубиве дужности. Патријарх је приказан као неко ко доприноси угледу земље у свету управо зато што негује унутрашњи међуверски мир.

У тексту се истиче патријархова „концилијантност” (помирљивост). То је кључна карактеристика патријарха Викентију као „видару рана”. Исламска заједница га препознаје као човека који није само говорио о толеранцији, већ ју је практиковао „из сваке прилике” и „са олтара”. Посебно је важна његова теза да се само у сложеној држави „може слободно радити и развијати свака вјерска заједница”. Ово је био снажан аргумент којим је патријарх Викентије штитио право на вероисповест пред државним властима.

Највишу тежину тексту даје директна изјава хаџи Сулејмана еф. Кемуре. Помен њиховог последњег сусрета

у Београду открива искрену радозналост и „велико интересовање” патријарха Викентија за рад Исламске верске заједнице. Ово надилази пуку трпељивост. То је активна емпатија. Када Кемура кличе „Нека је слава Патријарху Викентију!”, он тиме „канонизује” патријарха Викентија у очима муслимана као истинског пријатеља и заштитника заједништва.

Прилози

У овом делу рада приложени су текстови других аутора из периода 1920–1958. године, а који се тематски тичу овог истраживачког рада.

Први прилог представља ауторски рад др Тихомира Д. Радовановића,¹⁶¹ под насловом *Коран и Јеванђеље*, објављен у листу *Мисао* у Београду 1925. године.¹⁶² Реч је о првом и једином пронађеном научном раду написаном на српском језику после Првог светског рата (1918), а од обновљења Српске Патријаршије (1920), на тему упоредног богословља хришћанства и ислама. На основу тог текста могуће је видети на који начин се српска читалачка и научна јавност упознала са исламом и муслиманима, као и у ком контексту. Посебно су интересантна цитирана упоредна места из Светог Писма и Курана са заједничким елементима упркос суштинским разликама. Иако његов текст, с једне стране, зближава муслимане са хришћанима, с друге стране, могу се пронаћи његови увредљиви коментари и закључци на рачун ислама, па се исти неће

161 Др Тихомир Радовановић, рођен у Малом Пожаревцу 8. јула 1891. године, школовао се у Српској православној богословији Светог Саве у Београду (1911), Теолошком факултету у Атини (1922), а научно-истраживачки рад је спровео и у Универзитетској библиотеци у Лајпцигу (1921). Био је суплент Прве мушке гимназије у Београду до 1924. године, затим доцент на Православном богословском факултету, а за секретара Светог Архијерејског Синода постављен је 1930. године. На тој дужности изабран је за Викарног епископа Патријарха српског у Епархији сремској. Др. Тихомир Радовановић изабрани викарни епископ сремски. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 31. Сремски Карловци, 22. октобра 1932. године. Година, XIII. Стр. 487.

162 Иако је односни текст др Тихомира Д. Радовановића цитиран у целисти из научних разлога, то не значи да се аутор овог рада слаже са свим закључцима Радовановића.

наводити, него ће остати само садржај изнет у научно-истраживачком контексту. Такође, не може се занемарити чињеница да је његов текст апологетског карактера, написан у корист хришћанства, иако је као циљ рада др Радовановић навео да „лакше ћемо разумети сродност и антитезу Корана и Јеванђеља”.¹⁶³

Научна делатност др Тихомира Радовановића, доцније епископа захумско-херцеговачког г. Тихона, тицала се углавном старозаветних библијских тема и апологетских списа у одбрану православног хришћанског тумачења Старог и Новог Завета. Његов рад на упоредном изучавању хришћанства и ислама на основу њихових светих књига је једини рад који се тематски не уклапа у област његовог општег научног интересовања.¹⁶⁴

Главни извори за његов истраживачки рад били су Свето Писмо Новог Завета и Куран, затим француска енциклопедија из 1898. године, *La Grande Encyclopédie : inventaire raisonné des sciences, des lettres, et des arts, par une société de savants et de gens de lettres*, и немачка енциклопедија из 1796-1808. године, *Conversations-Lexikon mit vorzüglicher Rücksicht auf die gegenwärtigen Zeiten*. Др Тихомир Радовановић је на почетку свог рада навео да се служио Кураном по преводу Миће Љубибратића, који је штампан у Београду у државној штампарији Краљевине Србије 1895. године, а који је био једини превод на српски језик све до 1937. године, када су објављена два превода; А.Р. Карабега (Мостар, 1937.) и М. Панџе и Џ. Чаушевића (Сарајево, 1937).¹⁶⁵

¹⁶³ Др Тихомир Д. Радовановић. *Коран и Јеванђеље*. Мисао. Уредник Сима Пандуровић. Београд, 1925. 15. септембар. Година VII. Свеска 138. Стр. 1219.

¹⁶⁴ Др. Тихомир Радовановић изабрани викарни епископ сремски. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 31. Сремски Карловци, 22. октобра 1932. године. Година, XIII. Стр. 487.

¹⁶⁵ Kur'an Časni. Stvarnost – Zagreb, 1969. стр. 5.

Други прилог је врло интересантан, и за ову тему користан, под насловом *О толеранцији*. Аутор истог није познат.¹⁶⁶ У њему је изнета анализа појма толеранција из хришћанског угла, а у контексту тадашњих друштвених и политичких околности.

Трећи прилог чине честитке муслимана поводом устоличења Митрополита Варнаве у трон поглавара Српске Православне Цркве.

¹⁶⁶ О толеранцији, *Гласник*: Службени лист Српске Православне Патријаршије, бр. 40–41, год. XIV, Сремски Карловци, 25. октобар 1933, стр. 643–645.

Коран и Јеванђеље

Др Тихомир Д. Радовановић ¹⁶⁷

„Ми верујемо у Бога, у оно што нам је Он послао, у оно што нам је Он открио Авраму, Исаку, Јакову, и дванаесторици племена; ми верујемо у свете књиге које су с неба примили Мојсије, Исус и пророци; ми не чинимо никакве разлике међу њима, ми смо покорни Божјој вољи, ми смо Муслимани.” (Гл. III „Имранова породица”, стих 73.).

За време византијског цара Ираклија имамо два похода са супротне стране врло судбоносна по Византију: Словене са северозапада и Ислам са југоистока. Словени, населивши се у крајеве Горње и Доње Мизије, временом су примили хришћанство од Византинца, и тако, у самом почетку, отклоњен беше верски иредентизам. Али ислам, на челу са својим младим Пророком, подигавши се са Арабијског полуострва [...], прећаше хришћанству својом догмом. Тај млади пророк беше Мухамед; нова пак догма јесте Мухамедова догма.

Мухамед, (што значи врло хваљен, а уједно „печат пророка” [...] ¹⁶⁸) рођен је око 571. године у Меки, од оца Абд Алаха и матере Амине, који су припадали фамилији Бану Хашим, а по муслиманским биографима, потомци моћне

¹⁶⁷ Др Тихомир Д. Радовановић. *Коран и Јеванђеље*. Мисао. Уредник Сима Пандуровић. Београд, 1925. 15. септембар. Година VII. Свеска 138. Стр. 1215–1223. Други део чланка. Мисао. Уредник Сима Пандуровић. Београд, 1925. 16. октобар. Година VII. Свеска 139–140. Стр. 1352–1358.

¹⁶⁸ 1) Бидн. La grande Encyclopedie, t. XXIII, чланак „Mohamed”, стр. 1174.

аристократије у Меки, познате под именом Кораишит, ¹⁶⁹ која је држала кључеве од светог храма Кабе (Ћабе). О младости његовој као и детињству врло се мало зна. Једино позитивно сведочанство о тим раним његовим годинама имамо речи Корана: „Твој Господ није те заборавио, није те омрзнуо. Будући живот бољи је за тебе него садашњи живот. Бог ће ти дати блага, и ти ћеш бити задовољан. Не бијаше ли ти сироче, и није ли те Он прихватио? Он те је нашао заведена, и повео те је. Он те је нашао сиромашна и обогатио те је”. ¹⁷⁰ Док је његов деда Абдул Моталиб био богат, његови родитељи – према наведеним редовима – беху сиромашни, и изгубивши их врло рано – оца прије рођења, а матер у деветој години – живео је код свога ујака Абу Талиба, трговца. Остављен на тај начин самом себи, морао се примити за вођу камила код реченог свог ујака. Трговине ради путовао је неколико пута у Сирију, добивши тако прилику да посети један несторијански манастир, ¹⁷¹ и упозна се са калуђером Бахиром, који је назрео у њему будуће узвишење. ¹⁷² Од тога доба настаје препород у Мухамедовом религиозном животу и раду уопште. Будући по природи живахан, једна врло сугестивна физиономија са идејама које потичу од осећања, имао је великог успеха у своме раду и практичном програму религиозног уздигнућа и политичког узвишења својих земљака.

У времену рођења Мухамедовог, његовог религиозног превирања и таложења, у југозападном делу Азије, у Сирији и Арабији, беше бујно саживљавање разних религија и, истовремено, између ових антагонизам – с једне стране; у земљама где је некад паганизам цветао

¹⁶⁹ 2) Ibid, стр. 1174.

¹⁷⁰ 3) Глава 93, тач. 3–8, превод М. Љубибратића.

¹⁷¹ 1) Alg. Real. Encyk. – Conversation-Lexikou, Rd. VII, A. VIII, стр. 444.

¹⁷² 2) La grande Enc., t. XXIII, стр. 1175.

сада се хришћанство на његовим рушевинама створило, које, током минулих векова, и утицају појаве разних јереси, престало је, тако рећи, да буде првобитна религија доброга и идеалнога, већ религија неживотворне речи и мртвога, безобличнога типа, форме – с друге стране. Значи, да су се у ово доба здруживали и разилазили, као и сударали јудаизам, хришћанство и првобитна религија Арабљана. Мухамед посматрајући непрекидну распру својих земљака, од којих је био веома поштован и добио надимак Амин, т.ј. човек коме се може поверовати,¹⁷³ назвавши себе Апостолом и Пророком, и путујући кроз крајеве југозападне Азије, Сирије и Арабије, увек, наравно, трговачким послом, могао је да схвати предстојећу опасност по свој народ и да му да одговарајући лек – Коран. Јер, док је Јудаизам пасивна религија, боље рећи, монотеистичко хришћанство у своме стадијуму припреме доласка Месије; дотле је хришћанство религија васељенска, испуњена метафизичким теоријама. Не само то, хришћанство је својим принципима о једнакости, слободи, љубави, бесмртности душе и последњег суда тежило, да и потребе човечанства буду племенитије, моралније и интерелектуалније. Но то није било појмљиво његовом народу.

Коран је написан на основу предања јудејских и хришћанских, узимајући при том целе одељке из Библије, што нам и сам Мухамед сведочи говорећи: „*Моја наука је само стара наука, коју је још Аврам, опити праотац Јевреја и Арабљана, распрострањивао. Такође Мојсије, Давид, Исус били су Божји посланици, који су истину учили; али њихове присталице су ту науку изопачили, нагрдили: Јевреји не држе њихов закон, а хришћани су постали политеисте. С тога сам ја, као последњи посланик, био послат, да Истину учиним победоносном*“.¹⁷⁴

173 3) Ibid, стр. 1175.

174 1) Alg. Real. Encyk. – Conversation-Lexikou, Rd. VII, A. VIII, стр. 447.

Коран, тј. скупљене изреке Мухамедове прво од стране калифе Абу Бекира без икаквог хронолошког реда и Суна (традиција), тј. редакција оба ова дела од стране Бухари и Муслима,¹⁷⁵ је за муслимане исто што Еванђеље за хришћане, Талмуд за Јевреје, Авестм за Персијанце и Веда за Индијце. Садржина Корана је збирка изрека Мухамедових које често долазе у директну контрадикцију, пошто, по Brochhaus-у, „*сам Мухамед не беше никакава систематска глава*“.¹⁷⁶ Ипак, Коран се одликује својим песничким одушевљењем, висином филозофског састава али не и надахнућем и октривењем. Премуслиманску религију Арабљана, која је, може се рећи, мешавина идололатрије, астролатрије и зороастризма проткану slabим траговима јудејства и хришћанства, хтео је да поврати на првобитни чист монотеизам Аврама, због чега вели, да му је Коран сам Алах дао: „*Ми смо Коран учинили лаким тијем што ти га дадосмо на твојем језику, да би ти, њему, навијестио побожнијем добријех обећања, и опоменуо народ кавгама рад*“,¹⁷⁷ и свуда; „*Ако сумњате о књизи тј. Корану коју смо послали нашем у слуги, сложите ви дајбуди једну галву као што су њене, и позовите, ако сте искрени, ваше свједоке, оне које ви призивате поред Бога*“.¹⁷⁸ Ова и остала слична места Корана,¹⁷⁹ кад се лише своје спољне торжествености и силе, јер садржи законе за државу, грађанско, криминално [...] право, а испитивано са практичне стране, личи на обичне изуме [...], како то Евгеније Михаилидис примећује.¹⁸⁰

175 2) Brochhaus, Conversation-Lexikou, Rd. IV, A. VIII, чланак „Ислам“, стр. 685/6.

176 3) Ibid, стр. 686.

177 4) Глава XIX. „Марија“, стр. 97.

178 5) Глава II. „Крава“, стр. 21.

179 6) Глава III. „Имранова породица“, стр. 5.

180 7) О личности Христа према Корану, стр. 16.

За време свога боравка у Медини, Мухамед се врло радо дружио са хришћанима, Сабианцима, а нарочито с Јеврејима. Ове последње сматрао је, шта више, за своје помоћнике у ширењу монотеизма, као чуваре Божјих књига откривених пророцима минулих векова.¹⁸¹ Благодарехи том контакту са јеврејима и хришћанима, упознао је садржину Библије, измешану са рабинским легендама и деловима апокрифних јеванђеља, које је у Коран уносио. Зато је његов Коран препун одељцима Библије, с том разликом, што ниједан (од) њих није веран и неповређен. Према религиозним и политичким мишљењима, доктринама које је у Коран уносио, дели се исти на 114. глава, познате под именом сурат, несразмерне величине. Највећа је II глава, носећи назив „Крава”, јер садржи 286. стихова али постоје и три главе са по три стиха као: CIII „Час постаје поднебља”; CVIII „Котер”¹⁸² и CX „Помоћ”. Свака од ових глава има и свој наслов, увек различит, као крава, жена, трпеза, Уона, Аврам, дволичња-ци, царство, месец, итд., које се према схоластичкој статистици састоје и 6.616 стихова, 73.440 речи и 722.332 слова.

Али оно што нас највише занима и даје повод овом студирању јесу поједини стихови, расејани овде онде по Корану у 13. глава, који се односе на Исуса Христа, кога називају: „Исус” („Иса”) у 25 делова: „Син Марије” (т. ј. Богородице) - (Ивн. Мариан) у 23. дела; „Месија” или „Христ” („Масих”) у 11 делова и „Реч Божја” Логос („Колилат”) у 2 дела.

Од тих 114. глава Корана, у којима се, мање или више говори о еванђелској личности Исуса Христа јесу следеће:

„Крава”, тј. II глава;

„Имранова породица”, тј. III глава;

„Жене, тј. IV глава;

181 8) La grand Enc., t. XXIII, чланак 1178.

182 1) Име једне реке у рају.

„Трпеза” тј. V глава;

„Ослобођење” или „Покајање” тј. IX глава, и

„Марија”, тј. XIX глава.

У наведеним главама је говор о зачећу, рођењу, раду и страдању Христовом. Карактеристично је да Коран, Христу као Месији, Логосу (Речи) Бога и светом Сину Марије придаје само апостолско и пророчко достојанство, док одбацује сваку идеју о божанству овога као безбожну и непристојну, а догму Св. Тројице оптужује као грдњу и хуљење на Бога говорећи: „Нема других богова осим Бога; он је моћан мудар”.¹⁸³ Тако карактерише Св. Тројицу као многобоштво. Дакле, један је само Бог, чији је апостол Мухамед, како то Мухамеданци исповедају. На овај начин Мухамед, иако је прво сазнање о вери добио од хришћанства, ево где се против њега баца. Васпитан од несторијанског калуђера, да је Св. Дјева родила Христа а не Бога, зар је и могао друкчије постулат своје нове вере поставити? Не. Стога ћемо пратити биографију Христову како је она у Корану изложена и представљена.

Приликом излагања места у Корану, која се односе на личност Исуса Христа, имаћемо у виду хронолошки ред појаве Христове, почевши од зачећа па све до смрти његове. На тај начин поделивши целу студију на пет делова, лакше ћемо разумети сродност и антитезу Корана и Јеванђеља.

I. Зачеће Исуса Христа

У III глави Корана (Имранова породица), у којој се под утицајем апокрифних јеванђеља између осталог описује рођење Марјем (Свете Марије) и Јахијано (Св. Јована), од стиха 37. настаје опис зачећа Христовог од Богородице Марије, које гласи.

183 2) „Имранова породица”, глава III, стр. 55. „Nema boga osim Njega, moćnog, mudrog.” Sura Ali Imran, ajet 18. Kur'an Časni. Stvarnost, Zagreb, 1969. Стр. 73.

Стих 37 „Анђели рекоше Марији: Бог те је одабрао, Он те је ослободио сваке нечистоће, он те је изабрао између свих жена овога света.”

38. „О Маријо! буди побожна спрема твога Господа, падај ничице и клањај се пред њим са оним који се клањају.”

39. „Такве су приповести до сада теби непознате (о Мухамеде!) које ми теби откривамо. Ти међу њима не беше кад они своје трске бацаху да виде на кога ће пасти да се стара о Марији; ти међу њима не беше кад се они препираху.”

40. „Једнога дана анђели рекоше Марији: Бог ти наговештавао своје Слово (Логос). Оно ће се назвати Месија, Исус син Маријин, славан на овом свету и на другом, и један од домаћих Божјих.”

41. „Јер ће он људима говорити, и као дете у колевци и као одрастао човек, он ће бити из броја праведних.”

42. „Господе, одговори Марија, како ћу ја имати сина? Никакав ме човек није додирнуо. Тако Бог, додаде анђео, ствара што он хоће. Он рече: Буди, и буде.”

Сличан опис овог зачећа Христовог налазимо у XIX књ. Корана (Марија), који гласи:

Ст. 16. „О Мухамеде! говори у Корану о Марији, како остави свој рад и оде на источну страну.”

17. „Она се покри велом који је заклони од њихових погледа. Ми јој посласмо свој дух. Он узе пред њом облик човека савршеног образа.”

18. „Она му рече: Ја у милосрднога тражим уточишта против тебе! Ако га се ти бојиш[...].”

19. „Он одговори: Ја сам посланик твога Господа, коме је наређено да ти да сина светог.”

20. „Како ћу ја, одговори она, имати сина? Никоји човек није се никад приближио мени, а ја нисам развратна жена.”

21. „Он одговори: То ће тако бити; твој је Господ рекао: То је мени лако. Он ће бити наш знак пред људима и доказ нашега милосрђа. Суд је изречен.”

22. „Она постаде здјетна, и склони се у једно удаљено место.”

Ово излагање Корана о зачећу Исуса Христа и рођењу његовом од Св. Деве Марије као и рођењу Крст. Јована, донекле, подсећа нас на хришћанско излагање евангелисте Луке, који једини од евангелиста подробно о томе говори.¹⁸⁴

Млади арабљански пророк будући запојен несторијанским учењем свога учитеља Бахире, а поред тога и Аријевом јереси— о другом лицу Св. Тројице Сину, као астроманд није ни могао доћи до праве концепције ортодоксног хришћанског учења о суштини и лицима Св. Тројице и Богородици. Према Корану, Месија Исус и Логос Божји рођен је од Марије, „чисте од сваке нечистоће”; зачет појавом Духа Светога пред Маријом. Тај свети Дух је Арх. Гаврило, који, приближивши се Марији, удахнуо је у њу божје надахнуће, те је тако у утроби њеној почело зачеће човечанског бића. Али тај зачетак по његовом учењу није раван Богу, пошто стих 20 вели: „Бог не може имати деце. Далеко од његове славе такво хуљење!”¹⁸⁵

Поводом оваквог наговештавања о зачећу и рађању Спаситељевом многи од егзегета Корана покушали су да то објасне. Али и поред све њихове пристрасности и контрадикција, у која су том приликом падали, ипак догађај зачећа остао је тајна не само за муслимане, него и за просвећене припаднике Јеванђеља. Св. Атанасије поводом тога вели: „Не истражуј како је зачеће постало, знај само то, да је и Син оваплоћен по вољи Оца а сарадњом Св. Духа.”

184 1) I гл. 5–25. Наговештај Захарији Крститеља Јована; 26–38. Наговештај Марији о зачећу Исуса Христа.

185 2) Гл. XIX „Марија”.

У књизи XIX „Марија”, после наговештења о зачећу Месије ништа се не говори о времену када се он треба родити. Због нејасности речи у стиху 23: „*Болови порођаја снађоше је код урмина стабла*”, и стиха 28: „*Она оде својој чељади, носећи дете у наручју*”, егзегете Корана нису се могли сложити о бременитости Св. Богородице. Једни су доказивали да је од зачећа до рођења прошло девет месеци, како је то обичан природан рок. Други су тај рок смањивали на осам месеци, тврдећи, да деца која су рођена у осмом месецу, ако остану у животу, одређена су за велика и озбиљна дела. Док трећи, држећи се строго текста Корана, тврде, да је време зачећа Христовог трајало свега један сат. Ово учење потпуно одговара духу Мухамедовом, израженом видно у стиху 17. исте књиге: „*Она се покри велом који је заклони од њихових погледа. Ми јој посласмо свој дух. Он узе пред њом облик човека савршенога образа*.” Али, ако продужимо да даље читамо исту главу видећемо да стих 22. потпуно овоме противуречи јер гласи: „*Она постаде здјетна, и склони се у једно удаљено место*.” У предњем стиху имамо да је Исус „*пред њом узео облик човека*”, а у другом да се Марија „*склонила у удаљено место*.” Дакле очигледна противуречност.

Место наведеног зачећа по Корану јесте Јерусалим, где се налазио и храм Соломонов, вероватно под утицајем апокрифних јеванђеља која је Мухамед имао у рукама. По јеванђељу Лукином¹⁸⁶ блага вест о зачећу и рођењу Месије дата је Марији у Галилејскоме гралу Назарету.

II Коран и Божанство Исуса Христа

Христова наука изложена у Јеванђељу почев од прве до последње стране, где се говори о његовом пореклу, зачећу, рођењу, раду, чудима, смрти и васкрсењу, у суштини својој говори првенствено о томе, да је Христос Друго лице Св. Тројице, тј. Син Божји. Коран, огледало Мухамедовог

¹⁸⁶ 1) ст. 26.

схватања и учења, насупрот Јеванђељу, на више места [...] одбацује сваку идеју о божанству Исуса Христа, а догму о Св. Тројици (одбацује) као хулење на Бога - као многобоштво.

По Корану Христос је створење као и сва остала створења; Он има да буде Божји посланик - пророк - код синова Израилевих.¹⁸⁷ Третирајући место Св. Писма, где се говори о Божјем Сину, Коран у II глави, стих 110 вели: „*Они (хришћани) веле: Бог има Сина. Славе његове ради, нема; боље реците да: Све што је на небесима и на земљи његово је, и све му се покорава*”.¹⁸⁸ Упоредјујући Христа и Адама у III глави вели: „*Исус је пред Божјим очима што и Адам. Бог га образова од прашине, по том рече: буди; и он би*”.¹⁸⁹ Али, дотачињући се места у Јеванђељу где се говори да је Христос Бог, Коран узвикује: „*Неверник је онај који говори: Бог је Месија, син Маријин. Није ли сам Месија рекао: О децо Израилева, обожавајте Бога који је мој господар и ваш! Који год Богу придружује других богова, Бог ће му забранити улазак у башту (рај), и његово становиште биће ватра*”.¹⁹⁰ Затим: „*Неверник је онај који говори: Бог је трећи од тројице, док међутим нема Бога осим Бога Једнога*”.¹⁹¹ „*Месија, син Маријин, само је апостол; други су му претходили*”.¹⁹² Хотећи да својим вернима представи да Христос никада није ни мислио, а још мање говорио, да је син Божји, у стиху 116. вели; „*Тада Бог Исусу рече: Јеси ли ти људима икада рекао: Узмите за Богове мене и моју матер, поред Бога једаног? Тако ми славе твоје! Нисам. Како сам могао рећи што није истина? Ти знаш шта је у дубини моје душе, а ја не знам*

¹⁸⁷ 2) Гл. III. Иманова породица, ст. 43. Упоредо у гл. стих 50.

¹⁸⁸ 3) „Крава”.

¹⁸⁹ 4) „Иманова породица”.

¹⁹⁰ 5) Гл. V „Трапеза”, ст. 7.

¹⁹¹ 6) Ibid. ст. 77.

¹⁹² 7) Ibid. ст. 79.

шта је у дубини твоје душе, јер ти сам знаш тајне.¹⁹³ Мало доцније у књизи „Ослобођење или Покајање” допуњује ову своју доктрину речима: „*Јевреји говоре: Есдра (Озаир) је син Божји. Хришћани говоре: Месија је син Божји. Такве су речи њихових уста; говорећи их, они наликују на пређашње невернике. Нека Бог зарати на њих. Како су лажљиви! Они су своје научењаке и своје калуђере, и Месију, сина Маријина, узели за своје господаре радије него Бога; па ипак њима је било наређено да обожавају само једнога Бога, ван којег нема другога Бога. Далеко од славе његове божанства која они њему придружују*”.¹⁹⁴ А да би сасвим сваку Тројичност код Бога отклонио, а нарочито Прво и Друго лице тј. Оца и Сина, Коран поставља ову аксиому: „*Бог не може имати деце. Далеко од његове славе такво хуљење! Кад он реши неку ствар он рече: буди, и она буде*”.¹⁹⁵ Мало доцније додаје једно објашњење, да би искључио сваку претпоставку о могућности постојања Божјег Сина, говорећи: „*Они говоре: Милосрдни има сина. Ви тиме изрекосте грдну реч. У мало што се небеса не расцепише на те речи, што се земља не раствори, и што се берда не сурвају. Зато што они Милосрдноме приписују сина. Све што постоји на небесима и на земљи, служи Милосрднога. Он их је све избројио и пребројио*”.¹⁹⁶

Овде се сад кристалише Мухамедово учење, и покушава да се стави изнад откровења Старог и Новог Завета својим ауторитетом јер вели: „*То што вам ја проповедам, сама је истина. Нема других богова осим Бога, он је моћан, мудар*”.¹⁹⁷

Сем ових до сада цитираних места из Корана, која дословце негирају божанство Исуса Христа, постоје и друга места. Као најважније јесте гл. СХII, која је са-

193 8) Ibid.

194 1) стих 30 и 31 гл. IX.

195 2) Гл. XIX, „Марија” ст. 36.

196 3) Ibid. ст. 91–94.

197 4) Гл III, стр. 55.

стављена само из 4 стиха, посвећена јединству Божјем, због чега и има наслов: „Јединство Божје”. Стих гласи: 1. „*Реци: Бог је један*.”

2. „*Богу се сва суштства обраћају у својој невољи*.”

3. „*Он није родио, и није био рођен*.”

4. „*Он нема себи равног ни у ком*.”

Наведено учење о Богу и Христу изложено у Корану није оригинално дело Мухамедово. На неколико стотина година пре њега, постојала су она. Мухамед их је само сабрао у своју веру као компилацију ранијих учења, а погодну за свој арабљански народ, изнео. Говорећи о овом Мухамедовом учењу дужност нам је да уједно споменемо учење Аријево, гностика и евионита о Св. Тројици. Арије, свештеник у Александрији, учећи у парохији својој о Исусу Христу рекао је, да син Божји није био од искони, од почетка као Отац, већ је створен пре векова од Оца, као и други створови, само с том разликом, што је овај Син Божји „прво створење”, тј. не само да је створен пре свију створења, него да су сва та створења, цео свет, створени преко њега. Гностици и евионити, премда су се држали апсолутног монотеизма, ипак су проповедали да је овај Бог, будући један; цео свет потчинио двома властима: садашњи свет налази се под влашћу демона, сатане, а будући под влашћу Христа, који поставши творац света, неколико се пута оваплотио, као у лицу Мојсија, патријарха, а последњи пут у лицу Исуса Христа, приликом његовог крштења у Јордану.

Према наведеноме може се с правом рећи, да је Арије претходник Мухамедов. Присталице његових идеја, гоњене од разних византијских императора, бегајући ван Византије, налазили су уточиште и у Арабији, где су те Аријеве идеје ширили. Тако је и дошло до тога, да су се Арије и Мухамед донекле и слагали.

Божанство Исуса Христа одрицао је Мухамед највише с тога, што је било у противности с његовим апостолским одређењем. Зато је и проповедао да је један Бог на небу немајући никаквог односа с људима на земљи, чији је он, сада на земљи, нови Апостол и Пророк, са задатком да заврши дело његових претходника. Он је, дакле, Параклет Јеванђеља! Реч пак Месија, која се 11 пута у Корану спомиње као друго име Исусово, која одговара грчком речи Христос, тј. помазан у име Господње, по Мухамедовом причању, не означаје божанску природу Христову, већ је само једно од Спаситељевих имена.

Овакво учење Мухамедово и честа употреба места из Јеванђеља имало је за циљ, да се његов ислам рашири и међу хришћане његове отаџбине. Услед овога Коран је присвојио места која су му ишла у прилог, а нападао и одбацивао све оно што би било у опреци с његовим планом.

III Рођење Исуса Христа

У гл. XIX, под насловом „Мариам” описује Коран рођење Христово речима: „*Болови порођаја снађоше је код урмина стабла. Камо да сам, повика она, прије умрла, и заборављена вјечнијем заборавом!*”¹⁹⁸ Опис овај донекле има везе са описом јеванђелисте Луке, који вели: „*И кад онамо бијаху, дође вријеме да она роди. И роди сина својег првенца, и пови га, и метну га у јасле; јер им не би јаше места у гостионици*”.¹⁹⁹ (У)место јасла у Јеванђељу, Коран наводи урмино стабло, испод кога је произашао Живот и Светлост овога света. Мухамед, дакле, [...], види рођење Христово испод урме, уместо у јаслама. И, док су јасле у Јеванђељу симбол скромности и смерности, дотле је урма код Мухамеда симбол победе и тријумфа, онако исто као што и Ап. Јован узима урмине гранчице као знак

198 1) стих 23.

199 2) Гл. II, ст. 6–7.

победе: „*Узеше гране од финика (тј. урме) и изиђоше му у сусрет, и викаху говорећи: Осана: благословен који иде у име Господње, цар Израилев*”.²⁰⁰

Тумачи Корана не само да примају да је Витлејем родно место Христово, него да се родио у понедељак, 29. дана Коптичког месеца Кихх-а, што одговара последњим данима нашег месеца децембра (8. Канун Ал Абала), и шта више, да је та урма 70 година пре тога била бесплодна и потпуно сува, а тада, чудом, би претворена у плодносно дрво. Стих 25-26 допуњује то место: „*Затреси урмино стабло, зреле урме паиће ти са њега. Једи и пиј и освежи своје око*.” Но и ово учење је тако исто плод јеретичког учења и апокрифних јеванђеља, која је радо уносио, не имајући у виду, да баш тим надприродним догађајима најбоље себе и свету науку негира, одричући Христу, да је друго лице Св. Тројице.

IV Рад и проповед Исуса Христа

У 4. каноничка Јеванђеља као и у неким апокрифним јеванђељима, постоје поједини описи рада и делања Исуса Христа од рођења до смрти, која су посве бледа и недовољна за једну општу слику општег делања његовог. Истина, евангелиста Лука хтео је донекле да попуни ту празнину, коју примећујемо у животу и раду Христовом од рођења до јавног његовог учења, после крштења на Јордану. Стога на три места у своје јеванђељу вели „*а дијете растијаше и јачаше дугом, и бијаше у пустињи док се не показа Израиљу*”.²⁰¹ Али у свима (тим) местима Јеванђеља где се спомиње живот и рад Христов, представља се да је Исус Христос с једне стране потпуни човек, имајући све телесне, душевне и духовне особине, али уједно, с друге стране, и Бог, придајући му надприродну и стваралачку моћ. Не беше, према њима, Исус Христос само један искрен,

200 3) XII, 13.

201 1) Гл. I, стр. 80. – Упореди: гл. II, стр. 40 и 52.

метинић, побожни, милостиви, смирени, и остало томе слично, него је и исцељивао од неизлечивих болести, као: слепога од рођења, губаве, паралитичне, васкрсавајући уз то само једном својом оживотворавајућом речју. То јест Богочовек.

Коран, који је у начелу противу божанства Исуса Христа, ипак, у свом излагању, он је донекле нека капија Јеванђеља придајући „Св. Сину Мариан,²⁰² иста својства која му и јеванђеља придају. На пример „*Ми смо Исусу, сину Маријином, подарили очевидне знакове (чуда) и укрепили смо га Духом Светим*“.²⁰³ „*Јер ће он људима говорити, и као дете у колевци и као одрастао човек; и он ће бити из броја праведних*“.²⁰⁴ „*Исус ће бити његов (Божји) посланик код синова Израилевих. Он ће им рећи: Ја к вама долазим праћен Божјим знаковима; ја ћу од блата начинити лик тице, ја ћу у њу духнути и са Божјим допуштењем тица ће бити жива, ја ћу излијечити слијепога од рођења и губавога; ја ћу мртве оживљавати, са допуштењем Божјим [...]*“.²⁰⁵ Затим вели: „*Месија, син Маријин, апостол је Божји и његово Слово Логос*“, „*које он врже у Марији; он је Дух који је дошао од Бога*“.²⁰⁶ „*Ми смо му дали Јеванђеље, у коме је упу[т]ство и светлост; оно потврђује Пентантеих; Јеванђеље такође тражи руковођење и предпомену за оне који се боје Господа*“.²⁰⁷ „*Божји слуга Ја сам, рече им Исус, он ми је дао књигу и поставио ме за пророка*“. „*То беше Исус, син Маријин, што говораше реч истине, онај о коме они сумњају*“.²⁰⁸

Сва ова места појединих глава књиге Корана, могу нам послужити као огледало апостолског рада Христовог. Према њима Христос је славни Месија и Пророк пун

202 2) „Маријам“, XIX, 19.

203 3) „Крава“, II, 81.

204 4) „Имранова породица“, III, 41.

205 5) „Жене“, IV, 169.

206 6) „Трпеза“, V, 50.

207 7) „Марија“, XIX, 31.

208 8) Ibid., 35.

врлине; Учитељ и Апостол обдарен са вишом силом да чини чуда, која нико до њега и после њега није чинио, што су очигледни докази његове божанске службе.

Јеванђеља нам описују 37 чуда која је Спаситељ учинио за време свога јеванђељског рада на Земљи; као: исцељење слепога од рођења,²⁰⁹ исцељење губавога²¹⁰ и васкрсење мртвих, које Коран директно наводи. Шта више, Коран наводи још четири чуда Христова, вероватно позајмљена из апокрифних јеванђеља, као: да је Христос још као беба говорио; да је створио птицу од земље; (да је) скинуо трпезу снеба пуну хране на сталан захтев својих ученика, и напослетку, да је неверне синове израиљеве, као грешнике, претварао у свиње.

Тумачи Корана још и многа друга чуда придају Христу, од којих да су се већина десила у земљи Фараона. Како је Мухамед живео у VI в. после Христа, то је вероватно његовим следбеницима било лако доћи до песама неког црквеног песника, те да се на тај начин ова чуда Христова у Египту слажу са акатистом, који гласи: „Светлећи у Египту светлошћу истине, протерао си мрак лажи; идоли његови, о Спаситељу, не могући да се одупру сили твојој, пали су.“

Стога постоји вероватноћа да је ово препис из једног истог извора, тј. који је Коран прибележио.

Најважнија учења Корана о чудима Христовим су ова четири :

„...I. Исус ће бити његов посланик код синова Израилевих. Он ће им рећи : Ја к вама долазим праћен Божјим знаковима; ја ћу од блата начинити лик птице, ја ћу у њу духнути, и са Божјим допуштењем тица ће бити жива; ја ћу излијечити слепога од рођења и губавога; ја ћу мртве оживљавати, са допуштењем Божјим; ја ћу вам казати што ви будете јели и што ви будете сакривали

209 1) Јов. IX, 1-41.

210 2) Марко, 40-45.

у вашим кућама. Све ће то бити за вас знакови, ако сте верни”.²¹¹ „II. Неко јој испод ње (Марије) викну; Немој се жалостити, Твој Господ је учинио да поток потече поред твојих ногу”.²¹² „III. Марија им прстом показа дијете, да га упитају. „Како ћемо ми, рекоше они, говорити детету у колевици? Ја сам Божји слуга, рече им Исус, он ми је дао књигу и поставио ме је за пророка.” IV. Они који су били неверни, међу децом Израиљевом, били су проклети устима Давидовим и Исусом сином Маријиним, зато што су били одметници, преступници и не труђаху се да се узајамно одврате од рђавих дјела која чињаху. Ово четврто чудо, по предању муслимана, цар Давид је метаморфозирао Јудејце, становнике Еуле у мајмуне, који су живели поред Црвеног мора, због тога, што су прекршили суботу. А Исус је претворио у свиње рђаве Јевреје.

Споменуто чудо, да је Христос с неба скинуо трпезу, описује се у Гл. V. која носи тај назив, „Трпеза”, ст. 112—115, и гласи:

112. „О Исусе, сине Маријин! рекоше апостоли, може ли нам твој Господ спустити с неба већ постављену трпезу? Бојте се Господа, одговори им Исус, ако сте верни.”

113. „Ми смо жељели, рекоше они, за њу сјести и јести; тада ће наша срца бити умирена, ми ћемо знати да сут нам ти истину проповедао, и ми ћемо сведочити у корист твоју.”

114. „Исус, син Маријин, управи ову молитву: Боже, наш Господо, спусти нам с неба један сто: нека он буде гозба за првога и пошљедњег између нас, и знак твоје моћи. Храни нас, јер си ти најбољи хранитељ.”

115. „Господ тада рече: Ја ћу га спустити; али куку оном који, након овог чуда, узбуде неверан! ја ћу за њега припремити најстрашнију казну која је икада била примљена за једно створење”.²¹³

211 3) „Имранова породица”, III, 43.

212 4) „Марија”, XIX, 24.

213 1) „Трпеза”, V, 112—115.

Поједини тумачи Корана са песничким одушевљењем описују не само силазак и узношење ове трпезе, него и распоред јела на њој, од којих је најглавније било „једна печена чудотворна риба” са пет велика хлеба поред њеног репа, на којој одозго су „неколико маслина (χουρμασες) урме”, и „мало сирћета и соли” у близини главе. Број пак који су се од ње нахранили и том приликом исцелили од разноврсних неизлечивих болести, достиже 1300.

Јеванђеља наводе два односећа се чуда, која су се десила у Декаполину. По једноме нахранили су се „људи око 5.000 без жена и деце” од „пет риба и два хлеба”,²¹⁴ а по другоме нахранили су се „4.000 људи без жена и деце” од „7 хлебова и неколико риба”.²¹⁵

Истина, остаје нам непознато, да ли ова наведена риба и хлеб у Корану има какав однос са рибом и хлебом у Јеванђељу. Једино, пак, што нам овом приликом пада у очи јесте то, да ова „чудотворна риба” у Корану, потсећа нас на једну археолошку хришћанску истину, по којој реч риба – грчки (ἰχθυς) представља својим словима :

„И (Исуса), Х (Христа), Θ (Божјег), υ (Сина), ς (Спаситеља)”.

Поред свега овога што је Коран навео о надприродном зачећу, рођењу и раду Исуса Христа, ипак учи да је Христос, син Маријин, „прости раб, слуга” Божји,²¹⁶ и да је дело његово несавршено, а које је требало да доврши „Параклет” његов – Мухамед. Но овом приликом, као одговор на овакво самохвалисање Пророково, сетимо се речи самога Спаситеља, који, узбуђен до суза у очима, вели својим ученицима: „А утешитељ, Дух свети, кога ће Отац послати у име моје, он ће вас научити свему и напоменуће

214 2) Мат., XIV, 15—21.

215 3) Мат., XV, 32—38.

216 1) Злат. гл. XLIII, 59.

вам све што вам рекох”,²¹⁷ ни најмање не циљајући на пророка у VII в. после себе.

Муслимани пак овог „параклета”, утешитеља Јеванђеља, сматрају да је то сам Мухамед. „Исус, син Маријин, (наводи Коран), говораше своје народу: О, децо Израилјева! Ја сам Божји апостол, послан вама, ради потврђења Пентатера који вам је дат пре мене, и ради тога, да вам наговестим долазак једнога апостола после мене, чије ће име бити Ахмед”.²¹⁸ Слично овом самопрозвању „параклета” имамо око 460 год. пре Мухамеда, када је Монтан, некадашњи свештеник Фригије богиње Кивелие, себе назвао „новим параклетом”, а који је требао да доврши дело Христово, због чега су га његове присталице сматрале као богонадахнутог.

V. Последњи дани Исуса Христа

Пре свега напомињемо да Коран не признаје и не прима страдања Исуса Христа. Истина, гл. XIX, стр. 34 гласи: „Мир ће на мени бити на дан у који се родих, на дан у који ћу умрети, и на дан у који будем повраћен у живот васкрсао”.²¹⁹ При свем том исти Коран, само у другој глави вели ово о последњим данима Христовим на земљи: „Јевреји противу Христа измислише лукавства. Бог их измисли противу њих; и заиста Бог је вештији”.²²⁰ Даље у другој глави вели: „...Они су противу Марије измислили грозну лаж. Они (јевр.) говоре: Ми смо смрт задали Месији, Исусу сину Маријину, посланику Божјему. Не, они га нису убили, они га нису распели; неки који му беше налик би стављен на његово место, и они који се препираху сврх тога, били су и сами у сумњи. Они то не знађаху поуздано, они само следоваху туђе мњење. Они га јамачно нису убили. Бог га је подигао и узнео код себе, и био је моћан и мудар”.²²¹

217 2) Ап. Јован XIX, 26.

218 3) „Бојни ред”, LXI, 6.

219 4) „Мариам”, XIX, 34.

220 5) „Породица Имранова”, III, 47.

221 6) „Жене”, IV, 155 и 156.

Затим гл. V: „Ја сам им само рекао, вели Исус, што си ми ти наредио да им кажем: Обожавајте Бога, Господа мога и вашег. Док становах на земљи, ја могах сведочити против њих (тј. јевр.); а кад ме ти добави к себи, твоје очи беху на њима јер си ти сведок свих ствари”.²²²

Сва ова наведена места Корана најјасније говоре, да Исус Христос, према Корану, није ни убијен, ни распет, нити пак страдао, већ га је Бог „својом моћи и премудрошћу” призвао и узнео к себи тј. узео у близину своју на небу. Према Корану, дакле, све оно што се у Јеванђељу говори о страдању Христовом, јесте чиста обмана. Убијени и између два разбојника на крсту приковани јесте неки други „сличан Исус.” Овај се, по интерпретацији Корана, звао Асјуг, и био је архирабин. Овај архирабин разапет је по заповести тадашњег цара Ирода и других архирабина 15 априла. Био је дан петак, у 3 часа по подне; мрак је био по свој земљи три дана узастопце као и земљотрес.

Сва друга места у којима се говори о рођењу, смрти и васкрсењу Христовом, као што ст. 14 гл. XIX, има за циљ да покаже, да је Христос „прост слуга божји”, чији живот стоји Богу на расположењу. Бог, по Корану, уништиће све, да би их зато васкрсао. Па, разуме се, и „подигнути к себи”,²²³ и „добављени к себи”²²⁴ на небо Исус, треба такође да стварно умре пре дана страшног суда.

222 1) „Грпеза”, V, 117.

223 2) „Жене”, IV, 156.

224 3) „Грпеза”, V, 117.

Закључак

Из свега овога до сада што смо цитатима из Корана видели, добијамо слику једне обичне људске [...]пристрасности. Мухамед, васпитан од једног јеретичког монаха, а поред тога још егзалтиран старим култом јеврејским који своје порекло води од праоца Адама, није ни могао разумети узвишену науку Богочевека Христа. Стога није ни за чуђење контрадикција, у коју је стално падао. Религија уопште, а Хришћанство на после, за њега су биле ствари, које, као у његовој дотадашњој трговини, требало је искористити. Циљ је увек један исти: Један је Бог, а Мухамед његов највећи пророк. Налазећи се пред Јеванђелском Науком, није могао све оповргнути, али зато је све изопачио. Јер док је Христу признавао - што ниједноме другом, те ни себи самоме – наиме: да је ванприродно зачет; ванприродно рођен; ванприродно живео и чуда чинио од колевке до краја свога земаљског живота; па напослетку и то да није умро природном смрћу, већ се на небо к Богу вазнесао, – ипак му је оспоравао божанску моћ и називао га „Апостолом и Пророком деце Израиља”. И ради себе и угледа свог називао га својим великим претходником, првим параклетом. Да заиста Мухамед није разумео Христа служи нам за пример Ислам, наука реалнога и земаљскога живота, док је Јеванђеље наука идеалног и небеског живота. Док се Мухамед труди да земаљски живот са његовим уживањима пренесе и на небо, дотле Христос земаљски живот сматра само другом као припремни за вечни живот духовни.

Истина, Исусу Христу, као што спомену смо, признавао је сва надприродна својства, која га самим тиме оглашују за Бога, али, као творац нове религије, није смео нити хтео дозволити да овај, буде изнад њега. Зато је од тог доба па до данас Мухамедов ислам религија скроз

људска и ограничена, а религија Христова божанска и неограничена својом љубављу према свима: пријатељима и непријатељима. Та његова љубав јесте узвишење изнад свих оних који га гоне и мрзе, она га чини да је „алфа и омега, почетак и свршетак, први и последњи”, и да његовом царству мира и љубави. никада „врата адова неће одолети.”!

О толеранцији

*Анониман аутор*²²⁵

У Босни нема данас звучније речи него што је реч – толеранција. Да ли је то дошло као реакција на вишестолетну нетолерантност у тој земљи, или из неког другог узрока, не знамо. Босна је страдала под звездом двојачке нетолеранције, верске и националне, дуго и дуго. Нетолеранција под султанском влашћу – али право рећи не иницијативом ове – односила се само на веру, а под ћесарском и на веру и на име. Ово последње дошло је од идентификације српског имена са православном вером. Под Турцима једна је околност ублажавала нетолеранцију, на име то, што су неке потурчене главе остајале и надаље у пријатељству са својим хришћанским, крвним сродницима (Соколовићи, Ферхатбеговићи, Ризванбеговићи и др.) те због њих „добри били раји”. Неки су од тих даривали и манастире и помагали зидање цркава. Под Аустријом никаква околност није ублажавала нетолеранцију повлашћених према подвлашћеним. Чак и генерали, који су због напредовања у аустријској војсци напуштали веру православну, остајали су до краја вернији Бечу него ли идеалу свога народа. И ти модерни „потурчењаци” оставили су у Босни лошији спомен од оних старих.

Али све је то прошлост. И кад не би било живих сведока, оних који још носе незалечене ране страдања и који су срећном судбом избегли вешала, рекао би човек, да нас цело столеће дели од те прошлости. Данас ваздух Босне трепери од речи – толеранција. Да ли зато што је дошла толеранција, или зато што треба да дође? Мени се чини зато, што је дошла. И кад људи говоре о толеранцији, говоре о једном факту, а не о једној жељи; о једном факту,

²²⁵ О толеранцији. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 40 и 41. Сремски Карловци, 25. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 643–645.

који је највећа новост за Босну и највећа противност бившем и минулом стању. Говорећи о толеранцији један интелегентан хоџа у Сарајеву рече: „Бог нам је зато и поставио оба ока спреда на глави, да би гледали напред у будућност, а не назад у прошлост”. И тако се Босна, вековима растрзана верским борбама, сада мирно одмара на сицадету толеранције.

Не мислимо овде говорити, шта православну Цркву стаје ово стање толеранције, материјално и морално – Цркву, која је од Светога Саве па све до Видовданског устава била државна и национална Црква у српском народу (у последње време у Србији и у Црној Гори), али нам је много стало, да се зауставимо на разноврсном поимању речи толеранција.

За човека равнодушна према вери и ослабљена чулним животом, толеранција означава трпљење свих вера као подједнаке беде, да се не би дошло до веће. Да трпимо, дакле, све вере држећи се у ваздуху изнад (у самој ствари испод) свих вера!

За човека верујућег али простог толеранција је неки државни појам, као конституција, порез или кулук, и он је схвата као трпељивост према људима друге вере. Да трпимо људе друге вере као што се трпи нека уродица у житиу!

За људе средњег типа толеранција се представља као нека обавеза, да сваки држи своју веру, коју је по судби – по „кисмету” – наследио од својих предака, и да се односи трпељиво према вери других људи. Да трпимо, дакле, друге вере као неку историјску израстал!

Шта је у ствари? И шта треба да значи реч толеранција, да би је сви подједнако разумели и примили? С правог хришћанског гледишта толеранција се односи на вере, а не на људе. Код паганских Римљана то се истоветало: кад

је гоњена једна вера, гоњени су и људи те вере; и опет: кад је једна вера толерирана, толерирани су и људи те вере. Хришћанство је у самом свом почетку учинило јасну дистинкцију у том погледу. Један је однос према другим верским убеђењима, а други – према људима уопште, без квалификације верских убеђења. Толеранција је довољна реч за времени однос наш према другим верама, али недовољна за однос наш према људима других вера. У односу према људима других вера Јеванђеље нама налаже нешто што далеко премаша толеранцију. Спаситељ нас у томе није нимало оставио у неизвесности када је заповедио: љубите и непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, добро творите онима који вас мрзе, и моли-те се Богу за оне који Вас гоне. Нешто сасвим природно, јел'те? Не неприродно него натприродно. Христос је хтео овим методом да нас управо врати правој божанственој природи нашој. По самоме, дакле, Уставу Хришћанства и Уставотворцу ми смо под обавезом волети људе као људе, као створења Божија, макар ми не исповедали њихово *Credo*, макар га чак у души и не поштовали. Јер ми морамо бити искрени и отворено признати, да је немогуће поштовати свачије веровање и свачије мишљење. Онај ко је први изрекао: поштуј свачије убеђење, или је изрекао притворну лаж или је сам своје убеђење сматрао лажним. Сасвим је друго рећи: толерирај туђе веровање, толерирај туђе убеђење или мишљење. У томе човек може бити искрен. И ми православни хришћани потпуно искрено можемо говорити о толеранцији осталих вера. Но однос наш наспрам следбеника тих вера нешто је сасвим друго. То је однос човека према човеку, и тај однос Јеванђеље изражава речима: љубав и милост и добра воља. Христос нам је лично показао пример у томе. Несумњиво, да Он није могао поштовати незнабожачку религију римског капетана у Капернауму, али чим га је овај капетан позвао у

помоћ своје оболелом дечаку, Он је без устезања рекао: Ја ћу доћи и исцелићу га. И исцелио га је, не питајући ништа о вери. Исто тако је Он из божанске љубави према људима као људима чинио дела милости међу незнабошцима Гадаринским и међу идолопоклоницима Тирским и Сидонским. Ту спада и дело Његове милости према незнабожачкој жени Хананејки, као и према губавом Самарјанину. Јер, каже Господ, ако љубите оне који вас љубе, какву плату имате? Не чине ли тако и цариници? И ако Бога називате само својој браћи, шта одвише чините? Не чине ли тако и незнабошци? ... Будите синови оца својега који је на небесима, јер он заповеда своме сунцу, те обасјава и зле и добре, и даје дажд праведнима и неправеднима. Некој Туркињи у Битољу разболео се синчић. Једна старица хришћанка, веома сиротна, купи поморанцу и однесе болеснику. Була је загрли и заплаче. И обе заплачу. Љубав изазива сузе и лије сузе. Толеранција не зна за сузе. Било је доста Турака у старије време, који су зидали чесме и садили воће украј пута. Да ли само за Турке? Не, него и за „кауре“, за све путнике. Да ли по толеранцији? Не, него по милости, а у име Божије. Толеранција се може односити на туђа веровања, милост треба да се односи на све људе ма ког веровања.

Толеранција нити је нека нарочита вера нити тангира суштину ма које вере. Њоме се само дефинише један спољашњи однос између разних верских тела, и ништа више. Она може спречити, ма и привремено, борбу међу верама, али не и утакмицу. А наша хришћанска утакмица треба да буде онаква како ју је Христос одредио, то јест: кроз што светлију визију живог Бога, кроз што јачу милост према људима уопште, кроз што усрднију молитву и свако добротворство човека према човеку. Православни хришћани треба да су у томе први међу првима.

Нити толеранција може значити слабљење у вери. Тамо где је слаба вера, о толеранцији се и не говори. Недавно је један од бивших енглеских премијера казао: „Свет је у очајању. Сва средства за стварање мира и добре воље међу народима исцрпљена су. Остаје само једно: удубљење хришћанског убеђења код народа хришћанских”. Непрестано удубљење и јачање хришћанског убеђења треба да је правило и за нас православне у овој земљи. Од толеранције не живи душа човекова, него од вере живи. Толеранција је нешто спољашње, вера – унутрашње. Ми морамо држати и јачати своју веру у себи и међу собом. Што јаче хришћанско убеђење будемо имали у себи – а не што слабије – утолико ћемо се лакше и природније моћи односити, с милошћу и добротом, према људима других вера. А опасност за толеранцију, као и за друштво и државу, не лежи у убеђеном и ваљаном хришћанину него у отпалом од вере.

Честитке муслимана

Приложена документа су део архивске грађе Светог Архијерејског Синода, тренутно смештена у Библиотеци Патријаршије Српске. Архивска кутија под ознаком: Патријарх српски Варнава / честитке за устоличење.

ВАША СВЕТОСТИ,

Част ми је замолити Вашу Светост да благоизволи примити најсрдачнија честитања поводом Вашег ступања на славни Патријаршијски престо српске православне цркве, који сте положили у пуној мери заслужили и по високим личним вредностима и по досадањем Пастирском и патриотском раду. Моја је радост истинска и дубока што ова искрена честитања могу упутит једном земљаку и заслужном сину нашег древног Раса, који је и у старој, а и у новијој историји српског народа свом реду давао многе неустрашиве борце за слободу, мудре државнике и пожртвоване народне вође. Ја сам унапред уверен да ће Ваша Светост на том Високом положају, као и до сада, послужити добру Краља, отаџбине и целокупног народа без разлике вере и молим Свевишњег да Вам у том раду помогне.

Искориштавам ову прилику да Вашу Светост још једанпут уверим у моје искрено и дубоко поштовање.

Београд, 14. / IV. 1930. г.

Врховни Муфтија,

M. Zekeriya

ЊЕГОВОЈ СВЕТОСТИ ПАТРИЈАРХУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ,

БЕОГРАД.

Ваша Светости,

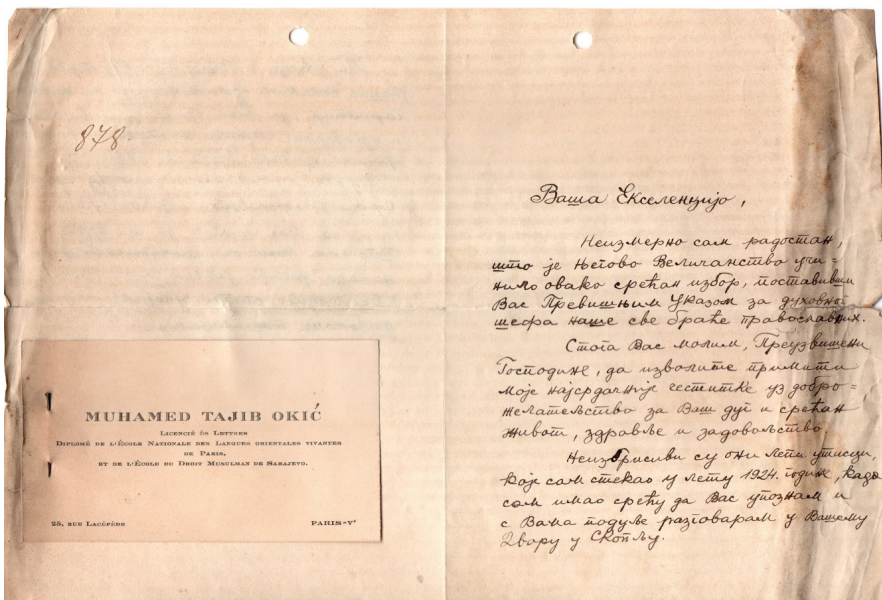
Част ми је замолити Вашу Светост да благоизволи примити најсрдачнија честитања поводом Вашег ступања на славни Патријаршијски престо српске православне цркве, који сте положили у пуној мери заслужили и по високим личним вредностима и по досадањем Пастирском и патриотском раду. Моја је радост истинска и дубока што ова искрена честитања могу упутит једном земљаку и заслужном сину нашег древног Раса, који је и у старој, а и у новијој историји српског народа свом реду давао многе неустрашиве борце за слободу, мудре државнике и пожртвоване народне вође. Ја сам унапред уверен да ће Ваша Светост на том Високом положају, као и до сада, послужити добру Краља, отаџбине и целокупног народа без разлике вере и молим Свевишњег да Вам у том раду помогне.

Искориштавам ову прилику да Вашу Светост још једанпут уверим у моје искрено и дубоко поштовање.

Београд, 14. / IV. 1930. г.

Врховни Муфтија

с.р. Мехмед Зекеријах

Ваша Екселенцијо,

Неизмерно сам радостан што је Његово Величанство учинило овако срећан избор, поставивши Вас Превишњим Указом за духовног шефа наше све браће православних.

Стога Вас молим, Преузвишени Господине, да изволите примити моје најсрдачније честитке уз доброжелатељство за Ваш дуг и срећан живот, здравље и задовољство.

Неизбрисиви су они леги утисци, који сам стекао у мени 1924. године, када сам имао срећу да Вас упознам и с Вама подубље разговарам у Вашему Двору у Скопљу.

Ваша Екселенцијо,

Неизмерно сам радостан, што је Његово Величанство учинило овако срећан избор, поставивши Вас Превишњим Указом за духовног шефа наше све браће православних.

Стога Вас молим, Преузвишени Господине, да изволите примити моје најсрдачније честитке уз доброжелатељство за Ваш дуг и срећан живот, здравље и задовољство.

Неизбрисиви су они леги утисци, које сам стекао у лету 1924. године, када сам имао срећу да Вас упознам и с Вама подубље разговарам у Вашему Двору у Скопљу.

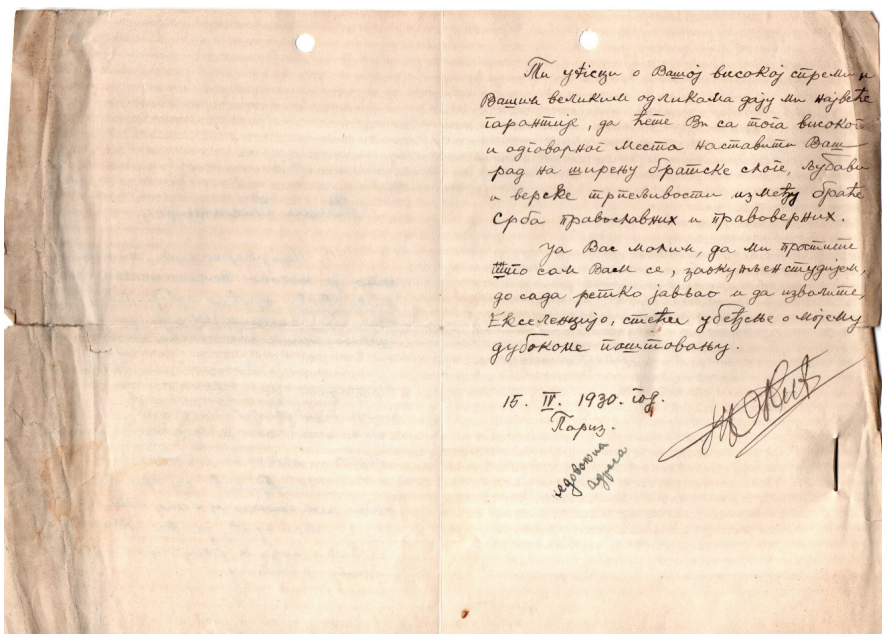
Ти утисци о Вашој високој спремности и Вашим великим одликама дају ми највеће гаранције, да ћете Ви са тога високог и одговорног места наставити Ваш рад на ширењу братске слоге, љубави и верске трпељивости између браће Срба православних и правоверних.

Ја Вас молим, да ми простите што сам Вам се, заокупљен студијем, до сада ретко јављао и да изволите, Екселенцијо, стећи убеђење о мојему дубокоме поштовању.

15. IV. 1930. год.

Париз

с.р. Мухамед Тајиб Окић

Ти утисци о Вашој високој спремности и Вашим великим одликама дају ми највеће гаранције, да ћете Ви са тога високог и одговорног места наставити Ваш рад на ширењу братске слоге, љубави и верске трпељивости између браће Срба православних и правоверних.

Ја Вас молим, да ми простите што сам Вам се, заокупљен студијем, до сада ретко јављао и да изволите, Екселенцијо, стећи убеђење о мојему дубокоме поштовању.

15. IV. 1930. год.

Париз.

Мухамед
Окић

УПРАВА ПОШТА С. Х. С.
UPRAVA POŠTA S. H. S.

ТЕЛЕГРАМ TELEGRAM

638.

Његов Свет патријарху г.
Varnavi brgd =

15. IV. 1930.

ИЗ — ИЗ	Број телеграфа Broj telegr.	Врста Vrsta	Време предаје Vreme predaје			Службени подаци Službeni podaci	Време пријема Vreme prijema			Потпис телеграфа, чиновника Potpis telegrafskog činovnika
			Број речи Broj reči	дана dana	час čas		мин. min.	дана dana	час čas	
качаник	26	-	22	-	15	-	17	30	=	

У име многобројних Ваших поштовалаца у Качанику
срдечно Вам честитам високи положај = Шукрија х дјеладин = "

Његовој Свет[ости]
Патријарху г. Варнави
Београд

У име многобројних Ваших поштовалаца у Качанику
срдечно Вам честитам високи положај.

Шукрија Х. Целадин.
15. април 1930. годин

УПРАВА ПОШТА С. Х. С.
UPRAVA POŠTA S. H. S.

ТЕЛЕГРАМ TELEGRAM

416.

Његов Свет патријарху г.
Varnavi brgd =

15. IV. 1930.

ИЗ — ИЗ	Број телеграфа Broj telegr.	Врста Vrsta	Време предаје Vreme predaје			Службени подаци Službeni podaci	Време пријема Vreme prijema			Потпис телеграфа, чиновника Potpis telegrafskog činovnika
			Број речи Broj reči	дана dana	час čas		мин. min.	дана dana	час čas	
СКОПЈЕ	3199	24	14	11.						

Избором сабора и потврдом њ[еговог] в[еличанства]
краља заузели сте највиши чин у цркви[.] Честитам вам.

Њ[еговој] Св[етости]
Патријарху Г Варнави
Београд

Избором сабора и потврдом њ[еговог] в[еличанства]
краља заузели сте највиши чин у цркви[.] Честитам вам.

Саид Идрис хоџа
14. април 1930. годи

УПРАВА ПОШТА С. Х. С.
UPRAVA POŠTA S. H. S.

ТЕЛЕГРАМ TELEGRAM

421

17390

П. Ј. СВЕ ПАТРИЈАРХУ ВАРНАВУ БЕОГР =

14. IV. 30. 37.

ИЗ — ИЗ	Број телегр. Број телегр. врста	Број речи Број речи	Време предаје Време предаје			Службени подаци Службени подаци	Време пријема Време пријема			Потпис телеграф. чиновника Potpis telegrafskog činovnika
			дана	час	мин.		дана	час	мин.	
СКОПЈЕ 3.-332 16 14 10-										

радујемо се и честитам на избору =

ismail haki cemal osman kambaradžija

Њ[еговој] Све[тости]
Патријарху Варнави
Београд

Радујемо се и честитам на избору.

Исмаил Хаки Ђемал Осман Камбараџија
14. април 1930. године

УПРАВА ПОШТА С. Х. С.
UPRAVA POŠTA S. H. S.

ТЕЛЕГРАМ TELEGRAM

729

17876

П. ЈЕГОВОЈ СВЕТОСТИ ПАТРИЈАРХУ ГОСП
ВАРНАВИ БЕОГР =

14. IV. 30. 37.

ИЗ — ИЗ	Број телегр. Број телегр. врста	Број речи Број речи	Време предаје Време предаје			Службени подаци Службени подаци	Време пријема Време пријема			Потпис телеграф. чиновника Potpis telegrafskog činovnika
			дана	час	мин.		дана	час	мин.	
СКОПЈЕ 3376 16 14 19=										

са радошћу честитамо вам избор за Патријарха =

браћа хаџи Рауф

Његовој Светости
Патријарху госп Варнави
Београд

Са радошћу честитамо вам избор за Патријарха

Браћа хаџи Рауф
14. април 1930. године

Њ[еговој] Свет[ости]

Патријарху српском г Варнави

Београд

Ваш избор за српског патријарха најсрдачније честитам и желим да ваш труд уроди плодом као и до сада.

Салих хаџи Рустен Беговић

15. април 1930. године

Библиографија (хронолошки редослед)

Архив Кабинета Патријарха српског

Позив на предају Меншуре Реис-ул-улеми. Кабинет Патријарха српског. Пбр. 181 од 7. децембра 1957. године.

Честитка за предају Меншуре Реис-ул-улеми. Кабинет Патријарха српског. Пбр. 181 од 7. децембра 1957. године.

Гласник. Службени лист Српске Православне Цркве

Извештај о стању Епархије Пећске у години 1929. и раду Епархијске Конзисторије у истој години. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 18. Сремски Карловци, 28. септембар 1930. г. Година XI. Стр. 277.

Извештај о стању Епархије Пећске у години 1930. и раду Епархијске Конзисторије у истој години. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 13. Сремски Карловци, 14. јун 1931. г. Година XII. Стр. 195.

Његова Светост Патријарх Српски Димитрије. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 99.

Његова Светост Патријарх Варнава. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 105–106.

Говор Његове Светости Патријарха Господина Варнаве у Саборној цркви београдској на дан Његова устоличења на патријарашки престо. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 1. април 1930. године. Година XI. Стр. 108.

Устоличење II Патријарха обновљене Патријаршије Његове Светости Господина Варнаве у манастиру свете Пећске Патријаршије и Његова посета Пећи и околини. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 16. Сремски Карловци, 28. август 1930. г. Година XI. Стр. 252.

Црквене вијести. Домаће. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 19. Сремски Карловци, 14. октобар 1930. г. Година XI. Стр. 300.

Исламска верска заједница. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 9. Сремски Карловци, 14. мај 1932. г. Година XIII. Стр. 142.

Каритативан рад у београдској општини. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 11. Сремски Карловци, 4. јун 1932. г. Година XIII. Стр. 173–174.

В. Мајевски. Са пута Његове Светости Патријарха. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 19. Сремски Карловци, 30. јул 1932. г. Година XIII. Стр. 297.

М. М. Сарајевска богословија. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 20. Сремски Карловци, 6. август 1932. г. Година XIII. Стр. 318.

Свештеник Бранко Кусонић. Муслимански учитељ против рада православног свештеника. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 21. Сремски Карловци, 13. август 1932. г. Година XIII. Стр. 334–335.

Учитељ Сулејман Туролић. Исправак. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 26. Сремски Карловци, 17. септембар 1932. г. Година XIII. Стр. 416.

Рад Светог Архијерејског Сабора. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30. Сремски Карловци, 15. октобар 1932. г. Година XIII. Стр. 469.

Др. Тихомир Радовановић изабрани викарни епископ сремски. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 31. Сремски Карловци, 22. октобар 1932. године. Година, XIII. Стр. 487.

С.Р. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30 и 31. Сремски Карловци, 31. јул 1933. г. Година XIV. Стр. 461.

Католик о исламу. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 30 и 31. Сремски Карловци, 31. јул 1933. г. Година XIV. Стр. 472.

В. П. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 32 и 33. Сремски Карловци, 22. август 1933. г. Година XIV. Стр. 486.

Част Херцег-Босни. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 38 и 39. Сремски Карловци, 12. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 610–611.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 40 и 41. Сремски Карловци, 25. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 646.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији II. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 42 и 43. Сремски Карловци, 16. новембар 1933. г. Година XIV. Стр. 680.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији III. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 46 и 47. Сремски Карловци, 23. децембар 1933. г. Година XIV. Стр. 777.

О толеранцији. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 40 и 41. Сремски Карловци, 25. октобар 1933. г. Година XIV. Стр. 643–645.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији IV. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 1 и 2. Сремски Карловци, 20. јануар 1934. г. Година XV. Стр. 9.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији V. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 3 и 4. Сремски Карловци, 8. фебруар 1934. г. Година XV. Стр. 39.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији VI. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 5 и 6. Сремски Карловци, 27. фебруар 1934. г. Година XV. Стр. 73.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији VIII. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 10 и 11. Сремски Карловци, 23. март 1934. г. Година XV. Стр. 168–169.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији IX. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 12. Сремски Карловци, 19. април 1934. г. Година XV. Стр. 186.

В. Мајевски. Њ. Св. Патријарх господин Варнава у Босни, Херцеговини и Далмацији X. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Патријаршије. Број 13. Сремски Карловци, 26. април 1934. г. Година XV. Стр. 202–203.

Беседа Епископа жичког Николаја над одром блаженоупокојеног Патријарха Варнаве у Саборној цркви. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 457.

Умро је славни Патријарх Српске Православне Цркве Господин Варнава. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 463.

Живот Српског Патријарха Варнаве. *Гласник*. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 464.

Саучешће првог наиба. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 496.

Онима који прелазе у Ислам. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 16–17. Сремски Карловци, 22. август 1937. г. Година XVII. Стр. 549.

Његова Светост Патријарх српски Господин Д-р Гаврило. Живот и рад Његове Светости. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 13. март 1938. г. Година XIX. Стр. 129–131.

Беседа Његове Светости Патријарха Господина Д-р Гаврила. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 7. Сремски Карловци, 13. март 1938. г. Година XIX. Стр. 125.

Инострани преглед. Личност Његове Светости Патријарха српског Д-р Гаврила. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 14–15. Сремски Карловци, 9. јун 1938. г. Година XIX. Стр. 363.

Њ. Св. Г. Д-р Гаврило на освећењу Спомен-храма у Добоју. *Гласник*. Службени орган Српске Православне Патријаршије. Број 25 и 26. Београд, 10. октобар 1938. Година XIX. Стр. 647–648.

Божихна посланица. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 1 и 2. Београд, 4. јануар 1940. Година XXI. Стр. 5.

Његова Светост Патријарх српски Господин Гаврило пастви својој на прагу нове 1940. године. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Бр. 3. Београ, 31. јануар 1940. Година XXI. Стр. 81–83.

Прелажење у муслиманску веру. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 10. Београд, 15. мај 1940. Година XXI. Стр. 378.

Хроника. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 18. Београд, 15. септембар 1940. Година XXI. стр. 687.

Његова Светост Патријарх српски г. Гаврило у посети Сарајеву. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 19 и 20. Београд, 15. октобар 1940. Година XXI. стр. 703.

Дабро-босанска епархија. Из извештаја о Архиепископском раду Његовог Високопреосвештенства Митрополита дабро-босанског г. Петра поднесеног Св. Архиепископском Синоду. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 23 и 24. Београд, 15. децембар 1940. Година XXI. стр. 828.

Његова Светост Патријарх српски Господи Гаврило на освећењу новоподигнуте цркве у Прибоју на Лиму. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 22. Београд, 15. новембар 1940. Година XXI. стр. 797.

Изјаве саучешћа поводом смрти блаженопочившег Патријарха Гаврила. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 5–6, Београд, 1. јун 1950. године. Година XXXI. Стр. 63.

Избор новог Патријарха Српске Православне Цркве. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 7–8–9. Београд, 1 септембар 1950. године. Година, XXXI. стр. 86–95.

Његова Светост Патријарх српски г. Викентије. Живот и рад Његове Светости. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 7–8–9. Београд, 1 септембар 1950. године. Година, XXXI. стр. 95–98.

Говор Митрополита Нектарија одржан на парастосу Митрополиту Петру 25. новембра 1945. године у Саборној цркви Сарајевској. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 4–5–6. Београд, фебруар 1958. године. Година, XXXIX. стр. 50.

Канонска посјета Митрополита дабро-босанског Господина др Нектарија. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 10. Београд, 1. октобар 1951. године. Година, XXXII. стр. 138.

Верска толеранција. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 6. Београд, јун 1952. године. Година, XXXIII. Стр. 142–143.

Хроника. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 6. Београд, јун 1955. године. Година, XXXVI. Стр. 102.

Хроника. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 2. Београд, фебруар 1958. године. Година, XXXIX. Стр. 41.

Сахрана Патријарха српског Викентија. *Гласник*. Службени лист Српске Православне Цркве. Број 7. Београд, јул 1958. године. Година, XXXIX. Стр. 122–134.

Дневни лист Политика

Опште стање Њ. Св. Патријарха је тешко и избиљно. *Политика*. Београд. Недеља, 6. април 1930. године. Број 7875. Година XXVII. Стр. 3.

Патријарх Димитрије. *Политика*. Београд. Понедељак, 7. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 1.

Живот и рад. *Политика*. Београд, понедељак, 7. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 2.

Помени у целој земљи. *Политика*. Уторак, 8. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 2.

Изјаве саучешћа. *Политика*. Среда, 9. април 1930. године. Број 7877. Година XXVII. Стр. 1-2.

Ст. Станојевић. Патријарх Димитрије. *Политика*. Четвртак, 10. април 1930. године. Број 7879. Година XXVII. Стр. 1.

Припреме за данашњу сахрану. *Политика*. Четвртак, 10. април 1930. године. Број 7879. Година XXVII. Стр. 1.

А.А. Сазив изборног сабора. *Политика*. Петак, 11. април 1930. године. Број 7880. Година XXVII. Стр. 6.

Н.Н. Митрополит скопски Варнава нови Патријарх српски. *Политика*. Недеља, 13. април 1930. године. Број 7882. Година XXVII. Стр. 1.

Устоличење Патријарха Варнаве. *Политика*. Понедељак, 14. април 1930. године. Број 7883. Година XXVII. Стр. 1.

Прва беседа Патријарха Варнаве. *Политика*. Понедељак, 14. април 1930. године. Број 7883. Година XXVII. Стр. 2.

Говор Њ. В. Краља. *Политика*. Понедељак, 14. април 1930. године. Број 7883. Година XXVII. Стр. 2.

Тестамент покојног Патријарха Димитрија. *Политика*. Уторак, 15. април 1930. године. Број 7884. Година XXVII. Стр. 2.

Срдачан дочек Њ. Св. Патријарха Варнаве у Сарајеву. *Политика*. 17. септембар 1933. године. Број 9103 – Година XXX. Стр. 5.

Срдачан дочек Њ. Св. Патријарха Варнаве у Мостару. *Политика*. Београд, среда 20. септембар 1933. године. Број 9106. Година XXX. Стр. 5.

Њ. Св. Патријарх у Тузли. *Политика*. Београд, четвртак 28. септембар 1933. године. Број 9114. Година XXX. Стр. 4.

Болест поглавара Српске православне цркве. *Политика*. Петак, 23. јул 1937. Број 10473. Година XXXIV. године. Стр. 5.

Умро је Патријарх српски Варнава. *Политика*. Београд, субота 24. јул 1937. године. Број 10474. Година XXXIV. Стр. 1.

Сарајево је јуче одушевљено дочекало Њ. Св. Патријарха др. Гаврила и Владика г. др. Николаја. *Политика*. Београд, петак 6. септембар 1940. године. Број 11588. Година XXXVII. Стр. 9.

У присуству мноштва народа из Санџака, Босне и Србије, Њ. Св. Патријарх др. Гаврило осветио је јуче нову цркву у Прибоју на Лиму. *Политика*. Београд, понедељак 16. септембар 1940. Број 11598. Година XXXVII. Стр. 7.

Епископ г. др. Николај Велимировић о Патријарху Варнави. *Политика*. Београд, недеља 25. јул 1937. године. Број 10475. Година XXXIV. Стр. 5.

Патријарх Варнава као човек. *Политика*. Београд, понедељак 26. јул 1937. године. Број 10476. Година XXXIV. Стр. 3.

У Пљевљима, родном месту Патријарха. *Политика*. Београд, уторак 27 јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 2.

Велики број потписа у књизи Патријаршије. *Политика*. Београд, уторак 27 јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 4.

Жалост у Санџаку. *Политика*. Београд, уторак 27 јул 1937. године. Број 10477. Година XXXIV. Стр. 4.

Књиге

Kur'an Časni. Stvarnost – Zagreb, 1969.

Мемоари Патријарха српског Гаврила. Париз, Editions Richelieu, 1974.

Dr Nadir Dacić. Lejla H. Alomerović. *Islamska zajednica Srbije. 1868–2018*. Beograd, Fakultet islamskih nauka – Kulturno društvo muslimana Srbije „Gajret”, 2018.

Часописи

Др Тихомир Д. Радовановић. Коран и Јеванђеље. *Мисао*. Уредник Сима Пандуровић. Београд, 1925. 15. септембар. Година VII. Свеска 138. Стр. 1219.

Исламски „Гласник” о личности Патријарха Викентија. *Весник*. Орган савеза удружења православног свештенства ФНР Југославије. Година X. Београд, 15. август 1958. године. Број 220. Стр. 2.

О аутору

Свештеник др Александар Прашчевић је, по завршетку Богословије „Светог Арсенија Сремца” у Сремским Карловцима (Србија, 2005), уписао је Московску Духовну Академију у Сергијевом Посаду. Ту је завршио основне академске студије и пред међународном теолошком комисијом, коју је чинило осамнаест професора, одбранио кандидатску дисертацију на тему: Односи између православних хришћана и муслимана у Србији од 1912. до 2004. године (Русија, 2008).

Упоредо је студирао на Филолошком факултету и Факултету теологије и религијских студија (који је 2015. г. реформисан у Центар за савремена религијска истраживања) Универзитета у Шербруку. На Филолошком факултету успешно је завршио студијски програм Француски као други језик (Канада, 2012), док је у Центру за савремена религијска истраживања одбранио докторску дисертацију на тему: Међуверски односи између православних хришћана и муслимана у Југоисточној Европи у 14. и 15. веку (Канада, 2016).

Такође, завршио је научну специјализацију (постдокторат) на Катедри за спољне црквене везе Православног теолошког института Светих Кирила и Методија Московске Патријаршије на тему: Историја хришћанско-муслиманског дијалога под покровитељством Светског Савета Цркава од 1961. до 1991. године (Русија, 2015).

Исте године, завршио је и постдокторат на Теолошком факултету Универзитета у Женеви на тему: Теолошки капацитети византијских међурелигијских полемика из 14. и 15. века за савремени хришћанско-муслимански дијалог (Швајцарска, 2015).

Трећи постдокторат завршио је на Теолошком факултету Аристотеловог универзитета у Солуну на тему: *Допринос Српске Православне Цркве дијалогу са муслиманима* (Грчка, 2021).

Учествовао је у оснивању Центра за међурелигијски и међукултурни дијалог Правног факултета Универзитета у Београду (Србија, 2019).

Учесник је бројних међународних и универзитетских конференција на којима је говорио о односима између православних хришћана и муслимана на Западном Балкану.

Контакт: prascevic.dialogue@gmail.com

Рецензенти:

Професор др Ангелики Зјака
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета
у Солуну

Професор др Драган Симеуновић
Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Професор др Мирољуб Јевтић
Факултет политичких наука Универзитета у Београду

Професор др Срђан Симић
Православни богословски факултет
„Светог Василија Острошког”
Универзитета у Источном Сарајеву

Др Атанасиос Г. Атанасиадис
Теолошки факултет Аристотеловог Универзитета
у Солуну

